

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стратегічна ПАНОРАМА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

*НОМЕР ГОТУВАВСЯ ДО ДРУКУ ДО ПОЧАТКУ
ШИРОКОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ
РФ В УКРАЇНУ 24 ЛЮТОГО 2022 р.*

№ 1 • 2022

Свідоцтво про реєстрацію КВ № 17372-6142ПР,
видане Міністерством юстиції України 17.12.2010 р.

Усі права захищено. При використанні матеріалів «Стратегічної панорами» посилання на видання обов'язкове.

Рукописи не повертаються. Редакція залишає за собою право редагувати та скорочувати тексти. Редакція не завжди поділяє позицію авторів. Відповідальність за зміст несуть автори матеріалів.

«Стратегічна панорама» – науковий журнал Національного інституту стратегічних досліджень. Видання публікує результати наукових досліджень з проблемних питань національної безпеки держави, міжнародних відносин. Розраховано на широке коло вітчизняних і зарубіжних фахівців, які цікавляться цією проблематикою.

Матеріали подавати за адресою:

вул. Генерала Алмазова, 18/7, к. 212, м. Київ, 01113
Національний інститут стратегічних досліджень
Джизі Тетяні Василівні
Тел. для довідок: +38 044 286 2125
e-mail: publish@niss.gov.ua

Редагування: **Карбовнича Т. В., Кривенко Г. Л.**
Оригінал-макет: **Білокінь І. А.**
Коректура: **Джиги Т. В., Карбовнича Т. В.**
Відповідальна за випуск: **Джиги Т. В.**

Формат 60x84/8. Гарнітура Minion Pro.
Папір офс. № 1. Обл.-вид. арк. 7,08.
Ум.-друк. арк. 9,5. Наклад 200 прим.

Віддруковано

ФОП Обдимко О. С.
вул. Уральська 17, кв. 75
м. Дніпро, 49008, Україна
Тел. +38 067 637 0181

Адреса редакції:

вул. Пирогова, 7-А,
м. Київ, Україна, 01030
Тел. +38 044 286 2125

© НІСД, Київ, 2022

Головні редактори:

Богомолов Олександр Вікторович – д-р філол. наук, с.н.с., директор Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна;
Дубов Дмитро Володимирович – д-р політ. наук, с.н.с., завідувач відділу інформаційної безпеки та кібербезпеки центру безпекових досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, Київ, Україна.

Заступник головного редактора:

Кравченко Валерій Вікторович – канд. іст. наук, старший науковий співробітник відділу зовнішньої політики центру зовнішньополітичних досліджень НІСД, Київ, Україна.

Заступник головного редактора – відповідальний секретар:

Джиги Тетяна Василівна – канд. політ. наук, доц., заступник завідувача відділу редагування та видавничої справи НІСД, Київ, Україна.

Члени редколегії:

Веселовський Андрій Іванович – канд. політ. наук, радник директора НІСД, Київ, Україна;
Года Семюель – д-р, директор Програми з майбутнього безпеки та співробітництва в Європі, Братислава, Словаччина;
Донай Лукаш – д-р політ. наук, професор кафедри міжнародних відносин Університету імені Адама Міцкевича у Познані, Польща;
Дубовик Володимир Алімович – канд. політ. наук, доцент кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Одеса, Україна;
Жаліло Ярослав Анатолійович – д-р екон. наук, с.н.с., заступник директора – керівник центру економічних і соціальних досліджень НІСД, Київ, Україна;
Жожа Юлія-Сабіна – д-р, ад'юнкт-професор Джорджтаунського університету, старший науковий співробітник Інституту Близького Сходу, старший науковий співробітник центру Глобал Фокус, Вашингтон, США;
Корнієвський Олександр Анатолійович – д-р політ. наук, проф., головний науковий співробітник відділу гуманітарної політики та розвитку громадянського суспільства центру суспільних досліджень НІСД, Київ, Україна;
Костенко Андріана Миколаївна – д-р політ. наук, доц., доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету, Суми, Україна;
Манжол Володимир Андрійович – д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна;
Матеряк Даріуш – д-р філософії у сфері безпекових досліджень, Президент Центру досліджень Польща-Україна, Варшава, Польща;
Парахонський Борис Олександрович – д-р філос. наук, проф., головний науковий співробітник відділу нових викликів центру зовнішньополітичних досліджень НІСД, Київ, Україна;
Резнікова Ольга Олександрівна – канд. екон. наук, с.н.с., завідувач відділу проблем стратегічного планування центру безпекових досліджень НІСД, Київ, Україна;
Рябцев Геннадій Леонідович – д-р наук з держ. упр., проф., головний науковий співробітник відділу критичної інфраструктури, енергетичної та екологічної безпеки центру безпекових досліджень НІСД, Київ, Україна;
Собкевич Оксана Володимирівна – д-р екон. наук, проф., завідувач відділу секторальної економіки центру економічних і соціальних досліджень НІСД, Київ, Україна;
Струтинська Тетяна Зіновіївна – канд. політ. наук, доц., доцент кафедри міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна;
Суходоля Олександр Михайлович – д-р наук з держ. упр., проф., завідувач відділу критичної інфраструктури, енергетичної та екологічної безпеки центру безпекових досліджень НІСД, Київ, Україна;
Теміров Юрій Тешабайович – канд. іст. наук, доц., декан факультету історії та міжнародних відносин Донецького державного університету імені Василя Стуса, Вінниця, Україна;
Тодоров Ігор Ярославович – д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна;
Тютюнник Вадим Петрович – канд. військ. наук, доц., провідний науковий співробітник відділу воєнної політики центру безпекових досліджень НІСД, Київ, Україна;
Федуняк Сергій Георгійович – д-р політ. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна;
Читадзе Ніка – д-р філософії, директор Центру міжнародних досліджень, професор Міжнародного Чорноморського університету, Тбілісі, Грузія;
Шеліговський Даніель – д-р філософії у сфері політичних наук і державного управління, директор Східноєвропейської програми Польського інституту міжнародних відносин, Варшава, Польща;
Шерр Джеймс – старший науковий співробітник Інституту зовнішньої політики Естонії Міжнародного центру оборони і безпеки, науковий співробітник Програми «Росія-Євразія» Королівського інституту міжнародних відносин (Чатем Хаус), офіцер Ордена Британської імперії, Лондон, Велика Британія;
Яворська Галина Михайлівна – д-р філол. наук, проф., головний науковий співробітник відділу нових викликів центру зовнішньополітичних досліджень НІСД, Київ, Україна;
Янішевський Сергій Олександрович – канд. іст. наук, вчений секретар НІСД, Київ, Україна.

ЗМІСТ

Палій Г. О. Досвід возз'єднання Німеччини:
уроки для України в контексті перспектив реінтеграції 5

Михайлова О. Ю. Персоніфікація як стратегія історичної політики в Україні 18

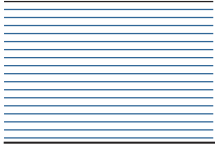
Токар-Остапенко О. В. Упровадження системи електронного голосування в Україні:
сучасний стан та правове регулювання 26

*Маркеєва О. Д.,
Розвадовський Б. Л.* Теоретичні підходи до державно-приватного партнерства
у сфері національної безпеки 42

Мироненко В. В. Ракетно-ядерні програми Російської Федерації:
історія та сучасність 51

Олійник Ю. І. Африка: українські інтереси vs російський вплив 59

Паливода В. О. Про сутність гібридної війни – без містифікацій та конспірології 66

CONTENTS

<i>Ganna Palii</i>	The Experience of German Reunification: Lessons for Ukraine in the Context of Prospective Reintegration 5
<i>Olha Mykhailova</i>	Personification as a Strategy of Historical Policy in Ukraine 18
<i>Olena Tokar-Ostapenko</i>	Electronic Voting System Implementation in Ukraine: Legal Regulation and Current Situation 26
<i>Oksana Markieieva, Bronislav Rozvadovskyi</i>	Theoretical Approaches to Public-Private Partnerships in Terms of National Security 42
<i>Viacheslav Myronenko</i>	Nuclear Missile Programs of the Russian Federation: History and Modernity 51
<i>Yurii Oliinyk</i>	Africa: Ukrainian Interests vs Russian Influence 59
<i>Volodymyr Palyvoda</i>	On Hybrid Warfare, Without Mystification or Conspiracy 66

ДОСВІД ВОЗЗ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПЕРСПЕКТИВ РЕІНТЕГРАЦІЇ

УДК 327.5

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2022.01>

Палій Ганна Олександрівна –

головний консультант відділу гуманітарної політики

та розвитку громадянського суспільства

центру суспільних досліджень

Національного інституту стратегічних досліджень,

кандидат політичних наук

ORCID: 0000-0002-9725-5653

У *статті* проаналізовано досвід реінтеграції Німеччини після возз'єднання в 1990 р. територій ФРН (Західної Німеччини) та НДР (Східної Німеччини). Аналіз сфокусовано на державному та національному примиренні.

В об'єднаній Німеччині завдяки повноцінній ефективній політиці інтеграції втілено фундаментальні зміни в політичній і правовій системах, економічній і соціальній моделях. Транзит до демократичної системи управління вимагав політико-правових інституційних реформ. Так, упроваджена люстраційна політика була спрямована на формування нових державних органів (правоохоронних, безпекових, судових та ін.), а також на підтримку їх інституційної перебудови.

Політика перехідного правосуддя в Німеччині передбачала: забезпечення притягнення до відповідальності за вчинені злочини й масові порушення прав людини режиму НДР, виплати компенсацій і репарацій жертвам режиму, пошук істини, встановлення правди та відновлення справедливості. Такі багатоцільові заходи також сприяли докорінним ментальним змінам у німецькому суспільстві.

Політика пам'яті та механізми встановлення істини відігравали важливу роль для німецького суспільства в опрацюванні й подоланні тоталітарного та авторитарного минулого.

У статті акцентується на тому, що успішна реінтеграція Німеччини побудована на основі потужної демократичної трансформації, економічному зростанні та соціальному розвитку. Певні негативні тенденції та помітні відмінності між Східною і Західною Німеччиною досі існують попри те, що в цілому возз'єднання країни справило позитивний вплив.

Основною метою статті є аналіз прикладу Німеччини в успішному об'єднанні та перетвореннях з точки зору оцінки перспектив реінтеграції Україною своїх територій. Дослідження засвідчило,

що досвід реінтеграції Німеччини та водночас демократичного транзиту містить низку дієвих механізмів, практик, заходів, які можуть бути адаптовані в Україні в майбутній реінтеграції тимчасово окупованих територій.

Ключові слова: реінтеграція, примирення, перехідне правосуддя, люстраційна політика, політика пам'яті, пошук істини, встановлення справедливості, соціально-економічний поступ.

Ganna Palii

**THE EXPERIENCE OF GERMAN REUNIFICATION:
LESSONS FOR UKRAINE IN THE CONTEXT
OF PROSPECTIVE REINTEGRATION**

The article analyzes the experience of German reintegration after the FRG (West Germany) and the GDR (East Germany) were reunified in 1990. The analysis is focused on the process of state and national reconciliation.

In the unified Germany, fundamental changes in the political and legal systems as well as social and economic models have been implemented due to its comprehensive policy of integration. The transition to a democratic system of governance required political and legal institutional reforms. In particular, a lustration policy was implemented to establish new state bodies, including law enforcement, security, judicial and others, and support their institutional restructuring.

The policy of transitional justice in Germany ensured prosecutions for crimes and human rights violations during the GDR regime, compensations and reparations to the regime's victims, truth-seeking, fact-finding and restoring justice. These multi-purpose measures have also led to crucial changes in the mentality of German society.

The politics of memory and truth-seeking mechanisms have played a pivotal role in the willingness of German society to acknowledge and overcome the totalitarian and authoritarian past.

The article emphasizes the importance of a strong democratic transformation as well as economic growth and social development in the successful reintegration of Germany. Despite the fact that the country's reunification has had a positive effect, there are still some negative trends and noticeable differences between East and West Germany.

The main purpose of the study is to assess the prospects for integration in Ukraine based on an analysis of Germany's case of successful transformation and reunification. The findings indicate that the experience of German reunification and democratic transition contains a number of effective mechanisms, measures and practices that can be adapted in Ukraine for the future reintegration of the temporarily occupied territories.

Keywords: reintegration, reconciliation, transitional justice, lustration policy, politics of memory, truth-seeking, achieving justice, socio-economic development.

Вступ

Досвід об'єднання Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) та Німецької Демократичної Республіки (НДР) є винятково успішним прикладом реінтеграції держави, частини якої перебували в умовах конфронтації, різних режимів (демократичного та авторитарного) та соціально-економічних систем.

Реалізація ФРН політики реінтеграції після територіального возз'єднання здебільшого стосувалась колишньої НДР та її населення, а цей багатоаспектний процес передбачав державно-політичну інституційну перебудову, а також економічну, політику пам'яті, пошук істини та встановлення справедливості тощо. Важливим було подолання соціально-економічних дисбалансів, особливостей колективної психології громадян, що сформувалася під тиском тоталітарного нацистського, а згодом – залежного від СРСР авторитарного режиму НДР.

Комплексні дослідження внутрішньополітичного, соціального, економічного зовнішньополітичного вимірів розвитку об'єднаної ФРН, зокрема в контексті міжнародної та європейської політики, здійснювали вітчизняні науковці А. Кудряченко, А. Мартинов, І. Харченко, С. Кондратюк, С. Кривонос, І. Мінгазутдінов, Г. Мінгазутдінова та ін. Увагу дослідників К. Петренко, Л. Ваннек, О. Трохименко, Н. Авер'янової, Т. Воропаєвої зосереджено на соціально-психологічних особливостях німецького суспільства в процесі возз'єднання країни. Цінними є наукові розвідки німецьких дослідників С. Ромайке, Т. Абе, А. Ассман та інших учених щодо внутрішніх суспільно-політичних трансформацій в об'єднаній Німеччині завдяки застосуванню інструментарію перехідного правосуддя, політики пам'яті, культурної політики тощо.

Метою дослідження є розгляд комплексної державної політики стосовно возз'єднання Німеччини, що забезпечила результативність реінтеграції – суспільно-політичної та економічної трансформації через інституційні зміни, оновлення державного апарату, люстраційні заходи й заходи з відновлення справедливості та встановлення істини.

Аналіз практичних заходів реінтеграції та інерційних тенденцій після возз'єднання Німеччини створює основу для розуміння подібних викликів у перспективі мирного повернення Україною тимчасово окупованих територій, забезпечення ефективного процесу реінтеграції. Досвід Німеччини також є актуальним для України з точки зору вивчення можливості стрімких перетворень у правовій,

соціальній, економічній площинах, європейської та євроатлантичної інтеграції.

Внутрішньо- та зовнішньополітичні умови об'єднання Німеччини

Стрімкий рух до об'єднання Німеччини став одним із чинників докорінних геополітичних змін у Європі, пов'язаних із крахом СРСР, розпуском Організації Варшавського договору (ОВД), відходом від біполярної геополітичної системи. У внутрішньополітичному вимірі возз'єднання Німеччини відбувалося внаслідок наростання суспільного невдоволення режимом НДР, керівною Соціалістичною єдиною партією Німеччини (СЕПН) і результатами її правління, очевидним відставанням Східної Німеччини від Західної.

Возз'єднання Німеччини було досягнуто мирним шляхом у результаті двосторонніх домовленостей керівництва ФРН і НДР. Міжнародно-правовий фундамент заклала багатостороння угода ФРН, Великої Британії, Франції з НДР та СРСР (Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини) [1], що зумовлювалося післявоєнним контекстом і роллю держав-переможців, які зберігали вплив у частинах розділеної Німецької держави. Пункти угоди зафіксували, з одного боку, права зовнішньополітичного суверенітету, входження до союзів, організацій, з іншого – відмову від зберігання, виробництва та розповсюдження ядерної, хімічної, біологічної зброї, а також значне скорочення кількісного складу збройних сил (Бундесверу) із сукупних у східній та західній частин Німеччини 600 тис. до 370 тис. військовослужбовців.

Підписання договорів між ФРН і НДР про економічний, валютний, соціальний союзи безпосередньо передувало державно-політичному кроку з відновлення єдності. Основний Договір про об'єднання Німеччини, укладений 31 серпня 1990 р. між ФРН та НДР, оформив факт возз'єднання Німеччини, набувши беззастережної легітимності й міжнародного визнання. Отже, відбулося об'єднання раніше розділеного Берліна, входження земель східної частини Німеччини до складу ФРН. Із вступом у дію норм Конституції ФРН втрачали чинність та змінювалися правові норми, упроваджені за часів НДР, закладалися необхідна законодавча основа для подальшої реінтеграції.

Рушієм змін, вочевидь, виступала ФРН, яка до 1990 р. пройшла свій шлях глибокого внутрішнього переродження. Після війни, зокрема, відбулися:

утвердження демократичної політико-правової системи – з вільними виборами, іншими її механізмами, побудова високотехнологічної та конкурентної економіки, формування впливових профспілок і дієвих структур громадянського суспільства.

Причому рішуча відмова керівництва Західної Німеччини від планів возз'єднання із Східною Німеччиною за неприйнятних для повноцінної інтеграції геополітичних обставин убезпечила її від втягування в орбіту впливу СРСР.

Специфіка НДР полягала в тому, що на зміну нацистському режиму прийшов радянський, а на шарування тоталітарної суспільно-політичної практики ускладнювало перехід до демократичного ладу. У післявоєнний період внутрішній опір режиму мав спорадичний характер, насамперед через психологічний післявоєнний злам у суспільстві та засилля силових органів НДР і СРСР. Проте до кінця 1980-х років відбулося визрівання масових рухів і протестних настроїв. Як наслідок, сталося стрімке падіння режиму, що не мав підтримки в суспільстві. Тому готовність до демократичного ладу серед громадян була високою, а переваги відмови від нежиттєздатної планової економіки – очевидними. Контраст економічних, соціальних, правових реалій між двома частинами Німеччини слугував найпотужнішим аргументом для еміграції німців зі східних земель до західних, навіть за суворих заборон перетину кордону та високих ризиків для життя.

Після демонтажу режиму в Східній Німеччині та об'єднання із Західною були розпочаті трансформаційні процеси побудови нових державних інституцій, заміни державного апарату, оновлення безпекових та оборонних структур. Докорінної і швидкої зміни зазнала модель економічних відносин. Соціокультурні зрушення спирались на проведення активної політики пам'яті, відновлення справедливості. Проведення люстраційної політики, притягнення до відповідальності винних у злочинах було прямо пов'язане з доцільністю обмеження впливу представників колишньої владної верхівки НДР на державотворчі процеси та кадрове наповнення оновлених органів влади. Непропорційне залучення громадян зі східних та західних територій до державних органів в об'єднаній країні було зумовлене не лише різними розмірами ФРН і НДР, але й розбіжностями стосовно досвіду суспільно-політичного життя, різних систем цінностей, ресурсного дисбалансу розвитку. Такі особливості породжували дискусії в Німеччині щодо доречності визначення об'єднавчого процесу як приєднання частини німецької території.

Після відновлення територіальної єдності темпи вирівнювання соціально-економічних параметрів Східної та Західної Німеччини були вищими за темпи реінтеграції спільнот і досягнення національної злагоди. Нагальними стали переосмислення і нацистського, і авторитарного минулого на рівні держави та суспільства, а також переорієнтація на демократичні міжгромадянські й соціальні зв'язки та взаємодію.

Внутрішньополітичний транзит передбачав перехід від концентрації повноти влади однією партією до повноцінної багатопартійної моделі та поділу влади. У політичному спектрі ФРН домінував блок партій Християнсько-демократичного союзу та Християнсько-соціальної партії (ХДС/ХСС), а також діяли Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), Вільна демократична партія (ВДП), Партія зелених, що утворювали правлячі коаліції в різних комбінаціях. В об'єднаній ФРН 1990 р. на перших загальних виборах до федерального парламенту (Бундестагу) перемогу здобула коаліція ХДС/ХСС та ВДП, канцлером було обрано Г. Коля. У приєднаних землях в 1990 р. перемогли сили під проводом християнсько-демократичного руху, а після зміщення єдиної партії СЄПН з'явилась мережа партій. Утім, повного розриву з ідеологією часів НДР не сталося, оскільки низка партій, організацій стали ідеологічними наступниками СЄПН.

Зрештою, вихід НДР зі складу ОВД, територіальне об'єднання із геополітичним противником, а також подальше входження до складу НАТО (ключовою умовою чого було виведення до 1994 р. повного складу контингенту радянських військ з території східних земель Німеччини) відбувся безболісно.

Подолання посттоталітарного спадку. Політика пам'яті та відновлення справедливості

На тлі руху до об'єднання країни існував суспільний запит на остаточний відхід від тоталітарного минулого, що підвищувало інтерес до історичного періоду нацистського режиму з його надзвичайним масштабом людських жертв. Проте відновлення німецького суспільства після тривалого періоду антигуманних режимів і масової соціальної ентропії, позначеної утворенням етично-ціннісних прогалин у суспільній свідомості внаслідок участі або співучасті багатьох громадян у серйозних злочинах, відбувалося повільно.

У реалізації політики пам'яті виникали перепони, пов'язані із замовчуванням і витісненням із су-

спільного дискурсу питання масштабності злочинів нацистського та прорадянського режиму НДР, уникненням відповідальності тих, хто був винен.

Варто ураховувати, що в післявоєнний період заходи денацифікації, проведення судових процесів, трибуналів і винесення вироків організаторам масових убивств ініціювалися за прямого міжнародного впливу та після повної зміни політичного режиму. Відповідно, підходи й методи розриву із нацистським минулим у західних і східних землях Німеччини мали свою специфіку.

У ФРН комплекс заходів із денацифікації політичної, судової, правової, освітньої сфер, демілітаризації, покарання винних у вчиненні жорстоких злочинів нацистського режиму, виплати репарацій державам, індивідуальні репарації жертвам, політика пам'яті реалізовували під контролем держав-переможниць – США, Великої Британії, Франції, в окремих аспектах – Ізраїлю. Утім, відновлення справедливості через покарання винних мало несистемний характер, безпосередні учасники злочинів часто уникали відповідальності через амністії, а також наявність різних правових прогалин.

Натомість у НДР відбулася заміна тоталітарного режиму авторитарним, а не демократичним. Принципово іншою була можливість впливу колективних міжнародних механізмів з метою виконання вимог денацифікації, демілітаризації, репараційних виплат на цих територіях. Судові процеси та вирокі, винесені винним, набули іншого змісту, оскільки превалювали ідеологічна, класова, геополітична доцільність, а не правові гуманістичні мотиви. Правовими та процесуальними нормами часто нехтували. У питанні компенсацій, репарацій за злочини нацистського режиму визначальним стало відшкодування державі СРСР, а також Польщі, а не громадянам, які найбільше постраждали від воєнних та інших злочинів проти людяності. Індивідуальні виплати в НДР призналися лише громадянам, які проживали на її території.

ФРН здійснювала значний обсяг репарацій та індивідуальних виплат передусім громадянам Ізраїлю та країн Європи, з якими мала дипломатичні відносини (за винятком країн Східної Європи, які перебували під контролем СРСР). Після возз'єднання ФРН перебрала на себе зобов'язання репараційних виплат, компенсацій, зокрема конфіскованого за нацистського режиму майна жертв, індивідуальних виплат жертвам режиму за межами НДР, які нею відкидалися. У 1990-х роках відшкодування стали поширюватися на громадян Латвії, Литви, Естонії,

України, Білорусі та інших країн. Загалом масив грошових виплат був значним і становив 69 млрд євро (станом на 2011 р.) [2, с. 30], хоча й не охоплював усіх жертв та був непропорційним масштабам втрат. Обсяг виплат залежав від наполегливості політики кожної держави та відносин країни із ФРН.

Проведення політики пам'яті в повоєнний період у ФРН не було послідовним і не підтримувалося суспільством, хоча з 1970-х років практики, спрямовані на опрацювання минулого, стали сприйматися громадянами завдяки зміні поколінь. Після здобуття єдності ФРН частину заходів у політиці пам'яті поширила на території колишньої НДР.

Створення музеїв, місць ушанування пам'яті загиблих за нацистського режиму та жертв радянського періоду в Східній Німеччині, освітні та просвітницькі ініціативи активізувалися після об'єднання країни й тривали протягом 1990-х та 2000-х років. Функції інформаційної, архівно-документальної підтримки виконували спеціальні центри, а також тематичні меморіальні центри. Поширення інформації та роз'яснень щодо історичних подій відбувалося завдяки роботі шкіл, університетів та мережі закладів громадянсько-культурної просвіти, науково-академічних установ, що дало можливість охопити різні групи й категорії громадян. Інтеграційний процес на національному рівні мав на меті подолання спадку тоталітарного минулого, глибинних проблем колективної пам'яті та свідомості. У культурній сфері акценти в осмисленні історичного минулого стали виразнішими, зокрема в художній і науковій літературі, у творах кіно, театральних постановках тощо.

Прояви публічної підтримки ідеології нацизму заборонено на нормативно-правовому рівні, поширення ідей нацистського, ксенофобського змісту мають маргінальний характер, а вибудована державою система запобіжників реагує на це своєчасно.

Інтенсивність заходів політики пам'яті та переосмислення нацистського минулого відсувала на другий план осягнення злочинів і масових порушень прав людини за часів НДР. Возз'єднане німецьке суспільство не було обтяжене громадянським конфліктом або воєнними діями, але існували численні жертви репресій з боку режиму та внаслідок заборон перетину кордону з ФРН. Загалом у результаті таких заборон сотні громадян були вбиті (за оцінками, їх кількість різнилась: від близько 200 до 1600 осіб, тому що значний обсяг необхідних документів було знищено), а десятки тисяч відбували покарання в тюрмах за спроби втечі через кордон. Причому ФРН практикувала «викуп» у режиму НДР ув'язнених

за політичними мотивами та інших східних німців (загалом близько 215 тис. німців та 34 тис. політ'язнів, на звільнення яких ФРН витратила 2,7 млрд дол.) [3]. За роки режиму сотні тисяч громадян постраждали від кримінального переслідування за політичними мотивами та законами НДР, частину з них було ув'язнено.

Із відкриттям під громадським тиском доступу до архівів та документів постала картина злочинних і протиправних дій працівників органів внутрішньої безпеки проти німецьких громадян (стеження, тортури, ув'язнення), а також надзвичайно широке залучення громадян до практики доносів. При цьому не вся інформація про це, особливо приватного характеру, підлягала публічному висвітленню, встановлювалися чіткі умови для звернення самих громадян [4].

Першочергових розслідувань вимагали вбивства громадян при перетині кордону, переслідування з політичних мотивів, жорстоке придушення протестних заходів і поведження з ув'язненими громадянами. Окремі категорії злочинів були пов'язані з корупцією та іншими зловживаннями посадових осіб.

Гостро поставало питання відновлення справедливості та притягнення до відповідальності організаторів і виконавців за здійснені злочини проти громадян як гарантій неповернення до минулого. Відновлення справедливості, пов'язане з питанням пошуку істини як складової частини політики перехідної юстиції, розгорталось в позасудовому та судовому вимірах.

З метою розкриття відповідних даних та висвітлення для суспільства злочинів режиму СЄПН було створено спеціальні комісії зі встановлення істини. Так, при Бундестазі діяли Комісія з розслідувань історії та наслідків диктатури СЄДП (1992–1994 рр.) [5] та Комісія з розслідувань подолання наслідків диктатури СЄПН для процесу об'єднання Німеччини (1995–1998 рр.) [6]. На основі інформації, зібраної комісіями, визначалися рекомендації федеральному уряду щодо формування політики пам'яті та заходів з опрацювання минулого.

Відновлення справедливості саме через притягнення до відповідальності в судовому порядку виявилось малоефективним. Спектр порушень прав і свобод людини, злочинних дій посадових осіб державних, правоохоронних, безпекових органів з позиції демократичної правової системи виявився надмірно широким, що певною мірою ускладнювало встановлення та доведення вини всіх винних у судовому

порядку. Ключовою проблемою стала необхідність подолання дилеми досягнення справедливості та уникнення переслідування значної частини суспільства. Додаткову колізію створював підхід незастосування зворотної дії законів у часі, адже каральна «правова» модель і система законодавства НДР не передбачали кримінальної відповідальності за серйозні порушення прав людини і громадянина, неприпустимих у демократії.

У судових процесах та винесених вироках переважали несприятливі до відповідальності через розмивання кваліфікації злочинів, неможливість встановлення виконавців і відповідальних за рішення, що мали наслідком злочинні дії. Використовувалися механізми амністії, а також закінчення термінів позовної давності. Непослідовне застосування законів, численні оскарження, а також опір посадових осіб, попри те, що судовий корпус та правоохоронні органи зазнали значного оновлення складу, мали наслідком винесення переважно умовних вироків. Реальні вироки та відбування покарання отримали кілька десятків осіб, тоді як відкриті провадження нараховували тисячі, а працювали в системі органів влади НДР сотні тисяч громадян.

Після повного демонтажу режиму навіть керівництву СЄПН вдалося уникнути відповідальності за дії, що мали всі ознаки злочинних, а винесення обвинувальних судових вироків мало поодинокий демонстративний характер.

Загальний контекст специфіки режиму, що діяв методами тиску, примусу на німецьких громадян, надавав люфт для трактування в судових процесах учинених злочинів як ненавмисних та, відповідно, винесення пом'якшувальних вироків. Це стосувалося багатьох осіб, які працювали в органах влади із жорсткою ієрархічною структурою: військових, прикордонних служб, а отже, відповідальність за виконання злочинних наказів розпорошувалася. Додатковою проблемою доведення вини в судовому порядку було знищення архівних, оперативних, інших необхідних документів.

Таким чином, намітився розрив між об'єктивними вимогами демократичного порядку й запиту громадян щодо відновлення справедливості та фактичним доведенням вини й притягненням до кримінальної відповідальності за злочини представників режиму.

Суспільну напругу та невдоволення громадян, які були жертвами режиму в НДР, частково було знято завдяки пріоритетній практиці відшкодування, виплат матеріальних компенсацій від заподіяної

шкоди, поновлення прав тих, хто зазнав утисків, реабілітації та вшанування жертв режиму. Важливо, що виплачувалися як відшкодування жертвам нацистського режиму, так і компенсації (матеріальні виплати, пенсії) тим, хто найбільше постраждав від режиму НДР. Здійснювалися компенсаційні виплати громадянам, яких незаконно позбавили майна в НДР. Задля розв'язання майнових проблем після відновлення інституту приватної власності в східних землях, що потребувало значних фінансових ресурсів, було обрано механізм виплати матеріальних компенсацій через спеціальний компенсаційний фонд [2, с. 51–54].

Конструювання правової держави в раніше розділеному поставторитарному суспільстві Східної Німеччини потребувало також укорінення активної громадянської освіти та просвіти, утвердження відповідної системи норм, цінностей, сенсів.

До 1990-х років розвиток структур громадянського суспільства у східних землях перебував на зародковому етапі, порівняно із західними федеральними землями. Як і в усіх залежних від СРСР країнах, під контролем державних органів перебували профспілки, молодіжні та інші організації. Проте серед інших соціальних інституцій у НДР не повністю була знівельована роль церкви, осередки якої, особливо з 1980-х років, стали провідниками цінностей відстоювання гідності, захисту прав людини, зокрема через мирні акції проти політичних утисків та заборон. Також діяли осередки правозахисних організацій та рухів, що перебували під постійним тиском режиму.

Становлення громадянського суспільства у Східній Німеччині уможливило демократичне урядування. Об'єднання Німеччини відбулося завдяки інтенсивним змінам у суспільній свідомості, супроводжувалось активним дискурсом осмислення історичного минулого та шляхів конструювання майбутнього. Зрештою, визрів публічний консенсус щодо недопущення повернення до минулого, подолання травматичного тоталітарного досвіду та водночас – необхідності глибокого суспільного усвідомленої тяжкості злочинів як забезпечення гарантій їх неповторення.

Інституційна перебудова та люстраційна політика

Зміна державно-політичної верхівки та відмова від авторитарних практик, що були вимогою часу, відбулися внаслідок масових громадянських протестів і вільних виборів. Проте формування нової системи

органів державної влади потребувало достатніх запобіжників.

Один з необхідних складників демократизації був пов'язаний із вимогою відкритості правоохоронних органів, повною відмовою від каральних методів з метою подолання спадку масових порушень прав людини та зловживань владою на теренах Східної Німеччини в органах безпеки, поліції тощо. Оборонні та безпекові функції в НДР було сконцентровано в СЕПН. Тому її розпуск та розформування Міністерства державної безпеки (Штазі), а також повне виведення контингенту радянських військ стали першочерговими кроками в об'єднаній Німеччині. Зменшення кількісного складу армії (Бундесверу) чітко визначалося міжнародними зобов'язаннями у комплексі з іншими умовами об'єднання Німеччини. Необхідність трансформації системи органів влади, обмеження доступу до посад осіб, які працювали в органах безпеки, через проведення спеціальних перевірок було зафіксовано в момент возз'єднання Німеччини в Договорі про об'єднання та згодом у низці законодавчих актів.

Інституційна перебудова передбачала перерозподіл функцій правоохоронних, безпекових, судових та інших державних органів, значне зменшення їх кількісного складу, що за часів НДР був надмірним відповідно до чисельності населення країни.

Застосування люстраційної політики також визначалося доцільністю зміни підходів державного управління, реформуванням державного апарату і кадровим оновленням. Люстрація передбачала спеціальні заходи перевірки кадрового складу в державному апараті та обмеження прийняття на посади вищої та середньої ланки осіб, які працювали або співпрацювали з органами внутрішньої безпеки НДР. Перевірки всіх осіб, які були співробітниками спецслужб та водночас причетними до здійснення злочинів проти громадян, потребували часу та інших ресурсів.

Основними методами під час прийняття на посади на державну службу стали практики масових перевірок за групою критеріїв, розірвання трудових договорів та недопущення до певної групи посад за наслідками таких перевірок. Іншим поширеним методом стало неприйняття на роботу колишніх чиновників режиму у зв'язку із недостатньою кваліфікацією, професійною непридатністю та іншими підставами для належного виконання функцій в умовах ФРН.

Першочерговою для прийому на посади до органів державної влади, особливо для вищої та середньої

ланки, була обов'язкова перевірка, зокрема через спеціальні анкетування, щодо приналежності до органів безпеки та характеру співпраці. Оскільки йшлося про величезний за кількістю апарат Штазі (91 тис. осіб), а також значну частину громадян, які з цим органом співпрацювали (за різними оцінками, від 170 до 300 тис. осіб) із 16 млн населення Східної Німеччини, повне відсторонення від державної служби всіх серйозно ускладнювалося, враховуючи різний ступінь залучення до роботи, а часто й примусову основу співпраці. Тому частина кадрового складу після проходження відповідних перевірок отримала змогу працювати в різних органах державної влади.

Варто зазначити, що виправданий прискіпливий підхід саме до розформування Штазі та обмежень при прийнятті на роботу тих, хто був співробітником або співпрацював із цим органом, розфокусував увагу щодо інших органів влади, які також масово та серйозно порушували права громадян. Утім, крім Штазі, масові звільнення охопили передусім колишнє партійне керівництво, а також поліцію, військову та дипломатичну служби.

Специфіка федеративного устрою та функціонування органів законодавчої, судової влади в кожній землі, що володіє широкими повноваженнями, зумовлювали той факт, що проходження інституційних змін і люстраційних заходів у різних землях мало істотні відмінності. В одних землях застосували колективні підходи до обмеження щодо прийняття на роботу на низку посад осіб, які працювали в безпекових органах НДР, навіть без проведення перевірок, в інших – алгоритм доведення індивідуальної вини, тобто диференційований підхід [2, с. 46–47]. У різних землях обирали власні критерії обмеження стосовно потрапляння на державну службу, але основною підставою задля обмеження залишалася робота у СЄПН та Штазі, особливо у їхніх вищих ланках. Причому колишні працівники судових, безпекових органів, поліції та інших структур використовували нормативну невизначеність та процедурні прогалини задля уникнення звільнення, оскаржень рішень тощо.

Люстраційні нововведення спричинили спротив серед окремих категорій громадян, особливо в середовищі колишніх представників безпекових органів і партійного активу, хоча обмеження найбільше поширювалися на вищі посади в органах виконавчої влади, тоді як право бути обраним не мало прямих заборон. Частина активу СЄПН в умовах багатопартійної системи перемістилась на позиції в осередках нових партій, не повністю втративши з нею ідеологічного зв'язку.

Варто зважати на те, що люстраційні ініціативи фактично не поширювалися на колишню партійну номенклатуру СЄПН, проте сама партія на момент припинення НДР нараховувала 330 тис. членів [7].

Тож повного виключення з політичного процесу та політичної системи представників колишньої СЄПН і силових органів не сталося. Йшлося про втрату їхнього монопольного впливу на державну політику в землях колишньої НДР та більшості вагомим посад її функціонерами, а також на життя громадян, але не про повне їх витіснення з переформатованих органів влади федерального та місцевого рівнів.

Зауважимо, що перевірки поширювалися також на суддівський корпус та адвокатів, які мали складати спеціальні іспити для підтвердження належного рівня професійної кваліфікації в нових правових умовах ФРН.

Так само значних змін зазнала сфера освіти, що помітно позначилося на структурі зайнятості. У східних землях з різною інтенсивністю для очищення освітніх закладів від колишніх працівників, які виконували ідеологічну підтримку режиму, використовували механізми перевірок, звільнення внаслідок невідповідності професійним вимогами, у зв'язку із закриттям або реструктуризацією закладів освіти. Академічні установи й державні медіа також перебували в процесі переформатування та кадрових змін. Паралельно розширював свою мережу громадський сектор у здійсненні інформаційної, просвітницької, дослідницької, правозахисної функцій.

Фінансово-економічна сфера, зокрема банківський сектор, не піддавалися таким перевіркам. Частина колишніх співробітників державних органів опинилася в цьому сегменті та приватному секторі професійної зайнятості, який швидко зростає. Ці люди подекуди повернули або й посилили свій персональний вплив.

Загалом стратегія інституційних змін мала значущі результати, навіть за недосконало й непослідовно проведених люстраційних та інших заходів, уникнення відповідальності більшості організаторів і виконавців злочинів режиму. Причому окремі люстраційні обмеження досі застосовують у сучасній Німеччині, оскільки дію деяких нормативно-правових документів продовжено.

Отже, інституційна перебудова системи державних органів забезпечувала синхронізований розвиток східних земель Німеччини із західними, досить

ефективну реалізацію нової правової, освітньої, економічної, соціальної політики.

Зміна соціально-економічних параметрів під час реінтеграції та її соціальні особливості

Паралельно з переходом до демократичної моделі правління і правової держави в Німеччині стрімко розгортався транзит до моделі вільної економіки. Відновлена в повоєнний час завдяки плану Маршалла та комплексній економічній політиці ФРН на момент об'єднання здобула значний ресурсний потенціал та одну з найпотужніших економік у Європі та світі.

Сприятливим ґрунтом для об'єднувчих процесів були економічні зв'язки між ФРН і НДР, які в 1980-х роках налагоджувалися через співпрацю в науково-технічній, фінансовій, економічній сферах [8]. Цьому слугували також унормовані в міжнародно-правовому полі відносини (Договір про основу відносин між ФРН і НДР від 1972 р.) та політичні контакти керівництва, особливо соціальні зв'язки між німцями зі східних та західних територій. Поступове пом'якшення жорсткого прикордонного порядку сприяло невідворотному рухові німців зі сходу на захід.

Зміни в соціально-економічній сфері та системі трудових відносин відбувалися швидко та без періоду адаптації, тому справляли «шоковий» ефект. Масова приватизація підприємств, що функціонували в НДР, призвела до ліквідації значної їх частини як нерентабельних, з подальшою реорганізацією та модернізацією більшості. Найбільше зусиль уряд докладав до створення сприятливих умов для нових власників через кредити, позики, податкові пільги, а також спеціальні програми щодо зміни устаткування, навчання персоналу, розвитку малого підприємництва тощо. Ключовий напрям реформ охопив докорінну модернізацію промислових та інфраструктурних об'єктів. Тоді як дотаційні виплати призначалися здебільшого для галузей вугільної та добувної промисловості, аграрного сектору. З цією метою спрямовувалися значні фінансові ресурси ФРН, зокрема, сукупні фінансові трансферти становили близько 560 млрд марок (на 2014 р.) [9].

Для більшості громадян колишньої НДР зміни соціально-економічного життя внаслідок об'єднання Німеччини були позитивними, оскільки рівень доходів підвищився. Так, рівень виплат заробітної платні, пенсій, стипендій та інших виплат здійснювався в пропорції 1 : 1 зі східнонімецької марки

до західнонімецької, яка була більш стійкою та цінною. Заощадження громадян східних земель при переведенні також здійснювалися в такій пропорції, щоправда розмір суми мав обмеження та варіювався для різних вікових груп. Утім, переважно штучний характер такої фінансової підтримки мав і негативні наслідки макроекономічних показників. Крім того, на початку процесу показники безробіття серед мешканців територій колишньої НДР були високими, сягаючи, за різними оцінками, частки 30 %. Зворотним боком зміни економічних відносин стала чергова хвиля міграції – переїзд із східних до західних земель громадян, переважно через трудову мотиваційну основу.

Подоланню відставання в розвитку Східної Німеччини від Західної сприяла послідовна і надзвичайно вартісна стратегія вирівнювання соціально-економічних параметрів, що передбачала, зокрема, сплату т. зв. «податку на солідарність» на рівні 7,5 % з 1991 р. і 5,5 % – із 1998 р. від збору з доходів фізичних осіб [10]. Наразі сплата такого податку припинена.

Командно-адміністративний і плановий економічний лад НДР демонстрував низький рівень ефективності економіки та продуктивності праці, помітне промислове, технологічне відставання, а також сформував специфічні соціально-психологічні риси східних німців. Перебування декількох поколінь німців у тоталітарних режимах залишило такі вади в суспільній психології, як-от підвищений патерналізм, конформізм, високий рівень недовіри серед громадян.

Природно, що економічні реалії після об'єднання країни створили нові можливості та одночасно призвели до випадання груп і категорій громадян із соціальної структури, їх психологічної фрустрації та низької лояльності до реінтеграції як такої. Попри явний і швидкий економічний прогрес у громадській думці виявлялися як тенденції до сприйняття змін, так і щодо опору. Отже, умови докорінної перебудови політичної та правової систем, моделі економіки, зміни державної ідеології були явно привабливими для більшості громадян, однак болісно позначилися на окремих категоріях громадян, які потерпали від змін у соціальній структурі, втрати соціальних статусів, кризи ідентичності тощо.

Крім того, під час реінтеграції поділ на «вессі» та «оссі» набув наскрізного характеру для типового в масовому уявленні психологічного та соціально-культурного портрета, відповідно, західних і східних німців. Проте вимоги щодо швидких змін, необхідність робити власний вибір, поважати права

і свободи інших людей поступово ставали новим чинником свідомості громадян зі Східної Німеччини, хоча творення спільної ідентичності ускладнювалося розбіжностями, сформованими системами цінностей демократичного та антидемократичного режимів.

На сьогодні відставання східних земель від західних за більшістю показників в основному подолано, хоча й досі помітний дисбаланс демографічної та соціальної структури населення Східної Німеччини, зокрема в розподілі робочих місць, питаннях економічно-фінансової, інвестиційної привабливості. Зберігається розбіжність у рівні заробітної плати, соціального та пенсійного забезпечення на користь західних федеральних земель.

Те, що вихідці із західних земель кількісно переважають на вищих та середніх щаблях в органах державної влади, а також установах у бізнесовому, фінансовому, медійному секторах, лишається одним із подразників для німців зі східних земель.

Розбіжності в політико-ідеологічних, внутрішньо-та зовнішньополітичних орієнтаціях досі виявляються в електоральній картині на федеральному та місцевому рівнях. У Східній Німеччині більшою є частка громадян, які демонструють ксенофобські та інші негативні настанови, ізоляціоністські настрої. Радикальні партії, угруповання неонацистського спрямування є популярнішими саме на теренах Східної Німеччини. Крім того, виразним є те, що демократичні цінності сприймаються як менш пріоритетні, вищим є рівень скептицизму до європейських, євроатлантичних структур.

Іншим наслідком є постійна присутність сил недемократичного спрямування в партійному спектрі, представництві на рівні парламенту та земель. Наприклад, у 2017 р. ультраправу партію «Альтернатива для Німеччина» (AfD) на федеральних виборах підтримали 12,6 % виборців, на виборах у вересні 2021 р. AfD здобула 10,3 % голосів виборців [11].

Разом із тим, об'єднання країни та реінтеграція суспільством сприймається як доконаний факт. Так, за даними соціологічних опитувань, наведених німецьким урядом з нагоди 30-річчя [12], більшість німців (90 % опитаних) вважає, що возз'єднання країни, принаймні частково, вдалося. Рівень задоволення якістю життя в Німеччині досить високий: про це стверджують 91 % опитаних у західних землях та 83 % – у східних землях. Також 61 % опитаних східних німців, тобто більшість, відзначає покращення свого матеріального стану після об'єднання країни.

Попри це близько 57 % опитаних німців зі східних земель висловлюють невдоволення через відчуття себе громадянами «другого сорту».

Висновки

Приклад об'єднаної Німеччини як країни, що пройшла історичний експеримент штучного поділу та зворотний процес відновлення цілісності, є цінним унаочненням переваги ефективності демократичного ладу на протигагу авторитарному. Відновлення Німеччини на сьогодні лишається однією з найкращих моделей реінтеграції, безкровного досягнення територіальної та національної єдності.

ФРН, обтяжена спадком нацистського режиму та краху в Другій світовій війні, продемонструвала контрастну трансформацію у демократичну державу, з потужною економікою, високими правовими і соціальними стандартами.

В умовах демократії відбулась міжнародна реабілітація Німеччини. Зрештою, ФРН здобула міцні позиції в західноєвропейській архітектурі безпеки, інтеграційних структурах ЄС, НАТО.

Масштабні інвестиції, відбудова економіки, налагодження ефективних соціальних і правових механізмів створили фундамент швидкого поступу в Східній Німеччині, особливо порівняно з країнами Центрально-Східної Європи і колишнього СРСР.

Процес повноцінного об'єднання Німеччини успішно відбувся, але глибинна реінтеграція країни ще триває. Так, навіть через понад 30 років з моменту об'єднання існують певні лінії розламу в суспільстві та між двома частинами – колишніми ФРН та НДР, відмінності в соціально-демографічній структурі, людському капіталі, економічних потужностях тощо.

Державно-адміністративна, фінансово-економічна та інша ресурсна підтримка Західної Німеччини забезпечили результати після демонтажу неефективних елементів політико-ідеологічної, економічної, промислової, правової, освітньої моделей у Східній Німеччині.

Зміни політико-правової культури, побудова нової національної політики та водночас збереження національної ідентичності мали виняткове значення. У новій німецькій політико-правовій системі закладено запобіжники проти реанімації експансіоністської зовнішньої політики, ксенофобських та

інших небезпечних явищ минулого. Гарантії неповторення також забезпечено чіткою лінією повного відмежування від попередніх режимів, підтримкою політики пам'яті та опрацювання історичного минулого, укріпленням традицій демократичної правосвідомості громадян.

Попри не надто результативну практику притягнення до відповідальності винних у злочинах авторитаризму, більші наслідки для відновлення справедливості мали інші компоненти перехідного правосуддя. Серед них – функціонування спеціальних комісій, що класифікуються як комісії зі встановлення істини, та форсована реалізація політики пам'яті, заходи реабілітації, виплат і відшкодувань від заподіяного режимом громадянам. Першочергового значення для інституційних змін набуло демократичне оновлення змісту діяльності державних органів, зокрема заходи люстраційної політики, яка при низькому рівні притягнення до відповідальності за злочини режиму НДР дозволила загалом убезпечити від впливу на державну політику в об'єднаній Німеччині колишньої владної верхівки режиму НДР. Хоча про певні проблеми в цьому контексті, навіть після успішного реінтеграційного шляху, свідчить збереження надмірного політичного, інформаційно-пропагандистського, фінансово-економічного впливу з боку РФ як правонаступниці СРСР, що є помітним у сучасній ФРН.

Отже, досвід Німеччини загалом засвідчує, що цілком можливо без великих суспільних потрясінь перейти до реінтеграції. В аналізі моделі державної політики перехідного періоду на прикладі Німеччини цінним для України в перспективі реінтеграції є застосування низки практик і механізмів. Крім того, для України досвід Німеччини має додаткову вагу з огляду на геополітичне лідерство останньої у Європі, у європейській архітектурі безпеки та організаціях, а також особливу роль у політико-дипломатичних та безпекових форматах, актуальних для України.

При потенційній адаптації в Україні варто урахувати принципові відмінності з ФРН та специфіку перебування частини території України в умовах прямої тимчасової окупації і накопичення масиву проблем в усіх вимірах. При цьому основними орієнтирами є такі:

1) реалістичність сценарію повернення реінтегрованої території, навіть після тривалого часу її сепарації, пов'язана із використанням сприятливої геополітичної динаміки та послабленням зовнішнього центру впливу;

2) вчасна організаційна та ресурсна готовність – адміністративна, фінансова, нормативно-правова, кадрово-професійна – створюють необхідний фундамент для реінтеграції. Українським є проведення інтенсивних інституційних змін саме в перші роки після конфліктного періоду;

3) послідовна політика та соціально-економічні досягнення є необхідним фундаментом стимулювання до відновлення територіальної єдності країни. Після реінтеграції території необхідне проведення промислової, інфраструктурної тощо модернізації, а першочергове значення мають питання зайнятості, соціальних виплат, компенсацій громадянам, які постраждали від серйозних порушень їхніх прав;

4) серед універсальних складників моделі перехідного періоду ключовими є переформатування владних інституцій, інструментарій правосуддя, люстраційні заходи, проведення політики пам'яті, функціонування комісій істини або встановлення правди;

5) відновлення справедливості, притягнення до відповідальності винних у вчиненні воєнних та інших серйозних злочинів проти громадян на території в умовах окупаційного режиму має відповідати міжнародним нормам і стандартам, принципів справедливості та невідворотності покарання, але водночас бути ефективним з точки зору національної безпеки;

6) за умови фрагментарного встановлення справедливості та вибіркового притягнення до відповідальності осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі злочини, масові порушення прав людини, зберігаються ризики для правової держави, а також накопичується суспільна фрустрація та реваншистські настрої. Чутливі питання в балансі між законністю і справедливістю, невідворотністю покарання та гуманністю вимагають чітких гарантій неповторення травматичних подій, встановлення миру та безпеки в постконфліктний період;

7) навіть реалізація чіткого алгоритму інституційних змін, досягнення швидкого економічного ефекту, соціальних і правових стандартів не гарантують повної підтримки такої політики на реінтегрованих територіях. Інерційна природа соціально-психологічних процесів пов'язана з тим, що реінтеграція та примирення на рівні суспільства відбуваються в тривалому часовому проміжку.

Список використаних джерел

1. The Treaty on the Final Settlement with Respect to Germany. 1990. September 12. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201696/volume-1696-I-29226-English.pdf> (дата звернення: 12.11.2021).
2. Ромайке С. Правосуддя перехідного періоду в Німеччині після 1945 та 1990 років / Міжнародна академія Нюрнберзьких принципів. Спеціальна доповідь. Вип. 2. 2016. С. 30, 46–47, 51–54. URL: <https://www.nurembergacademy.org/publications/> (дата звернення: 12.11.2021).
3. Гейнс Г. Як Східна Німеччина торгувала людьми / BBC News Україна. 2014. 14 лист. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/11/141108_ddr_germany_east_selling_it (дата звернення: 12.11.2021).
4. Документи комуністичних спецслужб у Європі : путівник мережею архівів / за ред. Р. Леськевіч, П. Жачек ; О. Ісаюк (укр. вид.) ; Центр досліджень визвольного руху. Львів : Часопис, 2016. С. 16, 50.
5. Truth Commission: Study Commission for Working Through the History and the Consequences of the SED Dictatorship in Germany (1992–1994). URL: <https://www.usip.org/publications/1992/05/truth-commission-germany-92> (дата звернення: 12.11.2021).
6. Truth Commission: Study Commission for the Overcoming of the Consequences of the SED Dictatorship in the Process of German Unity (1995–1998). URL: <https://www.usip.org/-commission-germany-95> (дата звернення: 12.11.2021).
7. Мартиненко О. Люстрація/дештазифікація – чому можна навчитися на досвіді Німеччини? / Українська Гельсінська спілка з прав людини. 2020. 23 лют. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/liustratsiia-deshtazyfikatsiia-chomu-mozhna-navchytysia-na-dosvidi-nimechchynu/> (дата звернення: 12.11.2021).
8. Кудряченко А. Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження : монографія. Київ : Фенікс, 2020. 656 с. С. 86.
9. Вассерраб Ю. Економічний успіх об'єднаної Німеччини: питання залишаються. *Deutsche Welle*. 2014. 4 лист. URL: <https://p.dw.com/p/1DjZg> (дата звернення: 12.11.2021).
10. Bundestag Election 2021. Results. URL: <https://www.bundeswahlleiter.de/en/bundestagswahlen/2021/ergebnisse.html> (дата звернення: 12.11.2021).
11. Ваннек Л. Німеччина 30 років разом. Але чому там досі є «східняки» та «західняки»? / Радіо Свобода. 2020. 3 жовт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/trydtsyat-rokiv-vozz-yednannya-nimechchynu/30864996.html> (дата звернення: 12.11.2021).
12. 30 Jahre Deutsche Einheit – Wo Steihen Wir? URL: <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/fakten-zu-30-jahre-einheit-1787292> (дата звернення: 12.11.2021).

References

1. The Treaty on the Final Settlement with Respect to Germany. (1990, September 12). <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201696/volume-1696-I-29226-English.pdf> [in English].
2. Romaike, S. (2016). *Transitional Justice in Germany after 1945 and after 1990*. International Nuremberg Principles Academy. Occasional Paper. Issue 2. Pp. 30, 46–47, 51–54. <https://www.nurembergacademy.org/publications/> [in English].
3. Heins, H. (2014, November 14). *How East Germany traded people*. BBC News Ukraine. Retrieved November 12, 2021 from https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/11/141108_ddr_germany_east_selling_it [in Ukrainian].
4. Leśkiewicz, Rafał, & Žáček, Pavel (Eds.) (2013). *Handbook of the European Network of Official Authorities in Charge of the Secret-Police Files*. Prague. <https://collections.ushmm.org/search/catalog/bib231432> [in English].
5. Truth Commission: Study Commission for Working Through the History and the Consequences of the SED Dictatorship in Germany (1992–1994). (n.d.). Retrieved November 12, 2021 from <https://www.usip.org/publications/1992/05/truth-commission-germany-92> [in English].
6. Truth Commission: Study Commission for the Overcoming of the Consequences of the SED Dictatorship in the Process of German Unity (1995–1998). (n.d.). Retrieved November 12, 2021 from <https://www.usip.org/-commissiongermany-95> [in English].

7. Martynenko, O. (2020, February 23). *Lustration – why can we learn from the German experience?* Ukrainian Helsinki Human Rights Union. Retrieved November 12, 2021 from <https://helsinki.org.ua/articles/liustratsiia-deshtazyfikatsiia-chomu-mozhna-navchytysia-na-dosvidi-nimechchyny/> [in Ukrainian].
8. Kudriachenko, A. (2020). *Federal Republic of Germany: the Basics of the Rise of Democracy*. Kyiv: Feniks, p. 86 [in Ukrainian].
9. Vasserrab, Yu. (2014, November 4). The economic success of a United Germany: questions remain. *Deutsche Welle*. Retrieved November 12, 2021 from <https://p.dw.com/p/1DjZg> [in Ukrainian].
10. Bundestag Election 2021. Results. (2021). Retrieved November 12, 2021, from <https://www.bundeswahlleiter.de/en/bundestagswahlen/2021/ergebnisse.html> [in English].
11. Vannek, L. (2020, October 3). *Germany 30 years of unity. But why are there still “easterners” and “westerners”?* Radio Svoboda. Retrieved November 12, 2021 from <https://www.radiosvoboda.org/a/trydtsyat-rokiv-vozz-yednannya-nimechchyny/30864996.html> [in Ukrainian].
12. *30 Jahre Deutsche Einheit – Wo Stehen Wir?* (n.d.). Die Bundesregierung. Retrieved November 12, 2021 from <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/fakten-zu-30-jahre-einheit-1787292> [in German].

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ ЯК СТРАТЕГІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

УДК 32.019.51

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2022.02>

Михайлова Ольга Юріївна –

головний консультант

відділу розвитку політичної системи

центру суспільних досліджень

Національного інституту стратегічних досліджень,

кандидат політичних наук

ORCID: 0000-0001-5466-5129

У *статті* проаналізовано персоніфікацію як одну зі стратегій історичної політики, що полягає в меморіалізації певних постатей історії та діячів у галузі культури. Актуальність такого аналізу зумовлена домінуванням цієї стратегії в сучасній історичній політиці, її популярністю серед різних суб'єктів цієї політики в Україні, на різних рівнях виконавчої влади тощо. При цьому вибір такої стратегії переважно не обґрунтований в офіційних документах, що уможливорює доходити висновків лише за результатами політики, ретроспективно. Окреслено генезу традицій персоніфікації в Україні, що формувалися в рамках підданського, активістського та патріархального типів політичної культури. Належність України до таких імперських утворень, як-от Російська імперія та СРСР, призвела до значного впливу імперської політики пам'яті на традиції та форми комеморації в Україні. Зокрема, приділено увагу феномену «вождізму», а також формуванню офіційного радянського пантеону. Запропоновано визначення поняття «пантеон» як уявної сукупності знакових постатей історії та культури, визнаних гідними вшанування в громадянських ритуалах спільної комеморації. Функція національного пантеону корелює з принципом добору постатей до нього й вимагає відповідної лексики. Це продемонстровано на прикладі уявлення про героїв, яке часто стає інструментом ідеологічної мобілізації. Альтернативне розуміння героїв запропоноване в сучасній історіографії, де акцент перенесено на культурне, етичне, наукове лідерство. Це розуміння дедалі більше впливає на формування історичної політики, зокрема в Україні. Також плідним є розуміння героїв як інтеграторів, особливо з огляду на завдання консолідації, що постали перед історичною політикою в Україні. У реалізації цього завдання персоніфікація не може бути визнана універсальним чи самоочевидним інструментом. З огляду на це вказані інші перспективні стратегії, такі як акцент на подіях («подієвість») та процесах («процесуальність»).

Ключові слова: історична політика, персоніфікація, пантеон, герої, комеморація.

Olha Mykhailova

PERSONIFICATION AS A STRATEGY OF HISTORICAL POLICY IN UKRAINE

This article analyzes personification as a historical policy strategy, which consists in the memorialization of certain historical and cultural figures. The relevance of this analysis is determined by the dominance of this strategy in modern historical policy as well as its popularity among various policy actors in Ukraine at different levels of executive power. At the same time, the choice of this strategy is usually not substantiated in official documents, which entails that conclusions can be drawn mostly based on policy results, retrospectively. The author outlines the genesis of personification traditions in Ukraine, formed within the frameworks of citizen, activist and patriarchal types of political culture. Ukraine's inclusion into imperial entities such as the Russian Empire and the USSR led to a significant impact of imperial memory policy on the traditions and formats of commemoration in Ukraine. The study focuses on the phenomenon of "vozhdism" (leaderism) and the formation of the Soviet official pantheon. The author attempts to define the concept of pantheon as an imaginary set of iconic figures of history and culture, recognized as worthy of homage in the civic rituals of common commemoration. There is a correlation between the functions of the national pantheon and the choices of figures made as well as the appropriate vocabulary required. This correlation is illustrated through perceptions of heroes, which often become an instrument of ideological mobilization. Modern historiography offers an alternative understanding of heroes, with an emphasis on cultural, ethical and academic leadership. This understanding is increasingly influencing the formation of historical policy, particularly in Ukraine. It is also promising to interpret heroes as integrators, especially given the challenge of consolidation facing historical policy in Ukraine. The findings suggest that personification is neither a universal nor a self-evident tool for achieving this goal. There are other promising strategies focusing on events ("eventfulness") and processes ("procedurality").

Keywords: historical policy, personification, pantheon, heroes, commemoration.

Ушановування знакових осіб своєї історії та культури є коменоративною практикою, до якої вдається кожна стала спільнота. У структурах колективної коменорації ця практика посідає помітне місце поряд з іншими – пригадуванням важливих для спільноти подій минулого, відвідуванням пам'ятних місць тощо. Усі вони сприяють інтеграції людей у спільноту, допомагають вибудувати образ минулого й усвідомити власне місце в історичному процесі, як на індивідуальному рівні, так і на рівні генерації.

Інтегративна функція спільної коменорації зумовлює неослабну увагу до цих практик держави. Здатні стати чинниками консолідації (чи, навпаки, роз'єднання) політичної нації коменоративні практики громадян є важливим чинником національної безпеки. Він набуває особливої значущості у світлі агресії РФ проти України та потреби консолідації української політичної нації.

У розпорядженні держави є чимало механізмів, які уможливають вплив на практики спільної коменорації громадян. Зокрема, це інституційні механізми, які дають змогу планувати й утілювати певні програми та проекти з меморіалізації, включно з їх юридичним та фінансовим забезпеченням.

На цьому рівні відбувається реалізація політики пам'яті (певної її моделі).

Крім інституційних механізмів, держава вдається до складніших механізмів контролю над процесами коменорації – уже на дискурсивному рівні. На цьому рівні наперед визначаються стратегії, які відповідають завданням гуманітарної політики загалом. В офіційних документах такі стратегії можуть не артикулюватись, проте ретроспективний аналіз уможливорює їх ідентифікувати та описувати. Їх можна ототожнити з історичною політикою.

Отже, фактично історична політика дає змогу розглядати дражливе питання персоніфікації з точки зору стратегування. Водночас інтереси гуманітарної політики держави можуть затребувати актуалізацію й інших стратегій, альтернативних персоніфікації.

Структури колективної коменорації протягом останніх десятиліть стали предметом наукових досліджень у межах такого дослідницького напрямку, як-от студії пам'яті (memory studies). У рамках студій пам'яті відбувається, з одного боку, пошук відповідей на питання щодо взаємної проникності історичних наративів та уявлень, з іншого – сто-

совно колективної пам'яті, а також і посередництва держави в цих процесах. Ці дослідження набрали сенсу завдяки співчутливій увазі до травматичного досвіду, який протягом ХХ ст. пережили різні народи (Голокост, Друга світова війна, політичні репресії, етнічні чистки). Руйнування жорстких ідеологем («великих наративів») та автократій також підштовхнуло до розвитку студії пам'яті, оскільки постали питання залежності сфери пам'яті від ідеологій, що домінували, «культів особи» та приписів тоталітарних режимів.

Формування незалежних держав унаслідок розпаду соціалістичного табору та СРСР супроводжувалось переосмисленням сутності колективної комеморації, а також її генезису, впливу на формування ідентичності тощо. Це переосмислення знайшло втілення у працях науковців, зокрема українських. На українському матеріалі тему розробляли О. Волянчук, О. Гайдай, Я. Грицак, О. Гриценко, О. Довгополова, Г. Касьянов, А. Киридон, О. Лисенко, С. Набок, Л. Нагорна, І. Склокіна, О. Толочко, Ю. Шаповал та ін. Оскільки ця стаття не є історіографічною, вона не має на меті завдання характеризувати доробок кожного з цих учених. Проте зазначимо, що питання персоніфікації в історичній політиці привертало увагу науковців лише зрідка (передовсім у доробку О. Волянчук [1]). Назагал ці аспекти історичної політики недостатньо розкриті в дослідженнях українських науковців, що й зумовлює новизну цієї публікації.

Мета статті – схарактеризувати специфіку персоніфікації як стратегії історичної політики, окреслити її генезис та функції, а також визначити альтернативні стратегії історичної політики в Україні.

Поняття «історична політика» – когнітивний конструкт, який дозволяє аналізувати політичні процеси, пов'язані з цілеспрямованим конструюванням і практичним застосуванням різноманітних форм колективних уявлень про минуле та його репрезентацій. Отже, це поняття не збігається з поняттям «політика пам'яті», оскільки передбачає інтервенції до сфери професійного історіописання, історіографії та дидактичної історії [2, с. 27]. Таке трактування існує в науковому дискурсі поряд з іншими, але надалі буде застосовуватись саме воно. Перевага цього трактування полягає в тому, що воно уможливорює кореляцію між реаліями історичної політики й наративами, які сконструйовані істориками та історіографами.

Гене́за персоніфікації як стратегії історичної політики

Персоніфікація в історичній політиці закорінена у способі побудови історичного наративу навколо постаті конкретного історичного діяча. Свого розквіту цей підхід до історіописання досягнув у середині ХІХ ст., коли рушійними силами історії вважалися герої та «вожді». Серед тогочасних інтелектуалів поширеним було переконання щодо сутнісної ролі ідей у прогресі людства. Це зумовило відповідні оцінки ролі осіб, котрі були носіями таких ідей, виявляли їх й утілювали в політичну реальність.

Проте ці переконання поступилися марксизму, еволюціонізму та іншим інтелектуальним течіям, у яких рушійними силами історії визначалися матеріальні чи інші об'єктивні сили [3, с. 34]. Через це переоцінки потребували і роль особи в історії, і сенс ушанування пам'яті видатних осіб. Його по-різному розуміли прихильники різних ідеологічних і світоглядних течій, кожна з яких просувала своїх кандидатів на меморіалізацію. У площині політики, відповідно, такі течії оформлювались як ідеологічні партії і ставали суб'єктами історичної політики поряд з іншими суб'єктами, такими як держава чи церква. Особливістю партійних стратегій була їх публічна артикуляція – у партійних документах і зразках політичної пропаганди.

Стратегії історичної політики марксистських рухів, як можна спостерегти з реалій політичної практики, не завжди відповідали засадам класичного марксизму. Іноді вони зазнавали викривлення чи радикального спрощення у процесі пристосування до політичної прагматики чи традиційної політичної культури. Зразком такого викривлення став «вождизм» як практика обов'язкової глорифікації (фактично обоження) комуністичних лідерів.

Меморіалізація пам'яті вождів у СРСР здійснювалась багатьма способами, аби радянська людина не мала можливості абстрагуватись від цих комеморативних практик. Найстійкішим виявився культ особи лідера більшовицького руху та засновника радянської держави В. Леніна. У календарі пам'ятних дат почесне місце посів «ленінський суботник» як ерзац відзначення дня народження «вождя». Навіть діти молодшого шкільного віку («жовтента») залучалися до цього культу особи, оскільки були зобов'язані носити значок із зображенням чотирирічного В. Ульянова (Леніна) як зразка для наслідування.

Глорифікація здійснювалася засобами літератури та мистецтва, особливо в кіно та монументальній пропаганді. В Україні Леніну було встановлено близько 5,5 тис. пам'ятників [4]. Кожна тогочасна наукова праця мала містити цитати «вождів». При цьому найбільшій цензурі піддавалися праці істориків, які повинні були довести статус «вождів» як центральних постатей загальносвітового історичного процесу.

Об'єктивістська марксистська ідеологія увіходила в суперечності з практикою «вождізму», тому комуністична пропаганда покликана була їх згладжувати. У цій пропаганді вожді СРСР (В. Ленін, Й. Сталін та ін.) визначались уособленнями колективних прагнень пригноблених класів, їхніми речниками, організаторами боротьби за права гноблених класів. Зокрема, брошура «Вожді в історії» (1928) так пояснює культ особи Леніна, що впроваджувався в СРСР: «Уже одне це слово “ленінізм”, що є прапором для світового комуністичного та визвольного руху, швидко увійшло в обіг в Росії та в усьому світі, засвідчує, що Ленін – загальновизнаний як найяскравіший представник тиску працівників, які штурмують колонами капіталістичні фортеці» [5, с. 82].

«Вождізм» став панівною стратегією історичної політики в тих країнах, де найвиразніше представлена політична культура підданського типу, зокрема в Росії та Китаї. Крім цього типу політичної культури, у науковому дискурсі описано дві інші – патріархальну та активістську.

Поєднання всіх трьох типів характеризує українську політичну культуру. Елементи патріархальної культури в Україні виявлялися в комеморативних практиках з ушанування православних святих та в традиційній обрядовості. Активістська культура, рушієм якої були визвольні рухи та партії, ушанувала пам'ять харизматичних представників контреліт, зокрема діячів культури. Та в умовах імперського тиску у вигіднішому становищі опинилася офіційна історична політика, що сприяла утвердженню підданських елементів у політичній культурі українців. Фундаментом такої політики в Російській імперії було самодержавство.

Представники династії Романових позиціонувались як державники, завдяки яким утверджувалась імперія та досягалося загальне благо. Продемонструвати цей статус і закріпити його в публічному просторі покликані були пам'ятники Романовим, які почали активно споруджувати в другій половині XIX ст., зокрема й на теренах України [6, с. 190]. Також

пам'ятними дошками чи іншими знаками позначали місця, пов'язані з перебуванням царських осіб в Україні. Крім Романових, пам'ятники також увічнювали князів давньоруської доби, діячів культури, високопосадовців – передовсім тих, хто доклав сил до розвитку регіону.

Протягом XIX ст. в загальносвітовому масштабі активно відбувався процес винайдення традицій. Це стосувалося, зокрема, традицій меморіалізації, які на початку XX ст. вже свідомо конструювалися відповідно до офіційних ідеологем і політичної кон'юнктури. Суб'єктами цього конструювання були влада та еліти імперій (Австро-Угорської та Російської), до яких належали українські землі. Традиції меморіалізації, які просувала Російська імперія, здійснили набагато помітніший вплив на політичну культуру українців, насамперед через спадкоємності Російської імперії та СРСР, адже останній десятиліттями продовжував відтворювати певні патерни політичної культури Російської імперії на українських землях.

У Російській імперії меморіалізація мала утверджувати цінності самодержавства, православ'я, а також імперської єдності й експансії. Зміна ідеологем унаслідок більшовицької революції не завадила відтворенню звичних форматів меморіалізації. Про це свідчить, зокрема, радянський декрет від квітня 1918 р. Він узаконив повалення пам'ятників «на честь царів та їхніх слуг» [6, с. 195–196], одночасно сприяв встановленню пам'ятників революціонерам і прогресивним діячам культури. Тоді було затверджено перелік із 69 імен, гідних ушанування в більшовицькій Росії.

Пізніше цей перелік було доповнено й розширено. Зокрема, до нього увійшли новітні герої (О. Стаханов, О. Маресьєв, В. Чкалов, Ю. Гагарін та ін.), які виявили себе під час захисту радянської держави та втілення комуністичних ідеалів. Саме вони мали стати взірцями для мільйонів радянських громадян. Цей перелік по суті був радянським пантеоном.

Функції та значення пантеону

Пантеон – це уявна сукупність знакових постатей історії та культури, визнаних гідними вшанування в громадянських ритуалах спільної комеморації. Саме в цьому сенсі поняття «пантеон» наразі все частіше використовують у публічному та науковому дискурсах [7; 8, с. 323–325]. Водночас є актуальним і конкретизоване розуміння цього слова, коли під пантеоном розуміють споруду або, ширше, архітектурну

форму, призначену для церемоній громадянської комеморації, де розташовані поховання шанованих історичних діячів або їхні символічні надгробки.

Створення національного пантеону – найпоширеніше вираження стратегії персоніфікації в історичній політиці. До цього вдаються передусім централізовані держави, які мають на меті уніфікувати власний гуманітарний простір. Тобто держава «організовує ментальне буття об'єкта так, як вигідно для неї» [9, с. 66]. Зокрема, під час ушанування усталеного кола знакових постатей формується відчуття причетності громадян країни до її минулого. Постаті пантеону фактично маркують простір колективної пам'яті, позначаючи її основні мотиви та сюжети. Саме за їх посередництва офіційний історичний наратив проникає в структури колективної пам'яті органічно й непомітно, впливає на них та їх опосередковує.

Дієвість цих механізмів пояснює значну увагу до формування національного пантеону, яку демонструють політики, урядовці, науковці, мислителі, митці. При цьому найчастіше увага прикута до персоналій, які входять (чи можуть увійти) до фактичного пантеону. Критерії оцінок при цьому можуть бути дуже різні – залежно від завдань, освітніх горизонтів, партійної приналежності тощо. Урядовці, відповідальні за реалізацію гуманітарної політики, фокусуються, зокрема, на здатності постатей пантеону сприяти консолідації суспільства.

Цей підхід наразі демонструє керівництво Українського інституту національної пам'яті в особі його голови А. Дробовича, який одним із пріоритетів своєї роботи визначив подальший «пошук героїчних особистостей, але з акцентом на таких особистостях, які будуть об'єднувати українське суспільство» [10]. Прикладом таких особистостей, за висловом А. Дробовича, можуть бути художник К. Малевич і тренер В. Лобановський.

Визначення саме цих діячів як «героїчних особистостей» може видатися парадоксальним, але насправді виявляє нестачу відповідної лексики. Адже героїзм – це певний життєвий модус, який передбачає готовність жертвувати або принаймні ризикувати власним життям заради спільного блага чи інших ідеалів. Вищезгадані К. Малевич та В. Лобановський цим критеріям навряд чи відповідають.

Військова звитяга та самопожертва лишалась найпереконливішим виявом героїзму протягом тисячоліть. Однак протягом XIX–XX ст. трактування спільного блага та ідеалів стали опосередковано

домінуючими ідеологемами та публічною політикою. При цьому до героїзації найактивніше вдавалися тоталітарні держави, оскільки це «жорстко закріплює за державою симпатії її adeptів і налаштовує людей на непримиренне ставлення до антигероїв-ворогів» [11, с. 64–67]. Радянський пантеон у своїх класичних формах – зразок саме такого підходу.

Травма Другої світової війни в суспільній свідомості європейців позначилася, зокрема, прагненням дистанціюватися від «великих наративів» та водночас – від культу героїв тоталітарного штибу. Це зумовило зростання уваги до інших типів лідерства – культурного, етичного, наукового тощо. Такий поворот відбувся насамперед в історіографії, де «йдеться вже не стільки про людину – рушія подій, скільки про людину – творця і учасника культури, носія цивілізації» [12, с. 151]. Саме завдяки цьому сталася заміна індивідуального діяча (героя) класичної історіографії. Таким чином, зміна порядку денного західної історіографії позначилася на стратегіях історичної політики, зокрема в Україні.

Відповідно, це зумовлює питання щодо узгодження лексики історичної політики, яка дедалі меншою мірою спрямована на мобілізацію героїчного та набагато більше – на завдання інтеграції спільнот. Польський історіограф Є. Топольський пропонує трактувати героя як «інтегратора»: «Хоча герої можуть бути водночас ініціаторами та організаторами (як неодноразово було в історії), однак їхня інтегральна роль – завдяки тому, що їхня діяльність або й усе життя надають приклади для наслідування суспільством, а також тому, що вони є об'єктами вшанування у суспільстві – виразно виходить на перший план» [13, с. 309].

Панівна та альтернативні стратегії історичної політики в Україні

Наповнення уявного національного пантеону постатями вітчизняної історії та культури є суспільно значущим питанням, яке хвилює широкі кола громадськості. Цим зумовлена драгливість питання, задля вирішення якого українське суспільство пропонує різні, іноді радикально несумісні пропозиції. Значна поляризація позицій у цих відповідях свідчить про певні загрози в гуманітарному вимірі національної безпеки.

Українські науковці аналізують ці розмежування, беручи до уваги результати соціологічних опитувань, статистику відвідування певних сторінок ме-

режі Інтернет або інших виявів громадської думки (наприклад, голосування в телевізійному шоу «Великі Українці»). При цьому поза увагою науковців найчастіше залишається власне персоніфікація як стратегія, що домінує в сучасній історичній політиці України.

Про такий її статус свідчить постанова Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022–2023 роках» [14], прийнята в грудні 2021 р. Більш ніж 80 % пам'ятних дат, визначених гідними вшанування, – це дати народження видатних діячів історії та культури. Лише незначна частка переліку стосується історії інститутів, рухів, військових дій чи інших історичних подій на теренах України.

Тезу про домінування персоніфікації доводить активне спорудження в сучасній Україні персональних пам'ятників та відкриття пам'ятних дошок. Декомунізація, що уможливила знесення монументів радянським вождям, не стала підставою для перегляду самого принципу персоніфікації. Старі п'єдестали використовуються для нових пам'ятників, більшість із яких так само присвячені знаковим історичним постатям. Зведення таких монументів найчастіше ініціює місцева влада, що свідчить про популярність персоніфікації для української влади всіх рівнів.

Альтернативною стратегією, до якої також вдаються суб'єкти історичної політики в Україні, є меморіалізація подій української історії. Зокрема, історичними подіями, пам'ять про які вшановують українці, є Голодомор 1932–1933 рр., перемога у Другій світовій війні, набуття Україною Незалежності та ін. Їх відзначення зумовлено значенням, яке ці події посіли в офіційному історичному наративі завдяки консенсусу всередині наукової спільноти. Акцент на історичних подіях («подієвість» як стратегія історичної політики) надає менше можливостей для міфологізації та має більший об'єднавчий потенціал.

Водночас і ця стратегія має певні обмеження, які фіксують деякі українські науковці: «За такою вибірковістю втрачається неперервність подій. В результаті виклад історії мовою національної пам'яті призводить до відомої «гри з часом»: хронологічні прогалини, пролонгація часу чи його стиснення» [15, с. 60–61]. Поява таких прогалин іноді маркує потребу забуття, яка так само характеризує колективну пам'ять, як і спільна комеморація. Але з цього беруть початок порушення причинно-наслідкових зв'язків, логіки історичних процесів, яка розкривається у спадкоємності образів минулого. Цю суперечність між об'єктивним знанням і структу-

рами колективної пам'яті може згладити історична політика, спрямована на відтворення принципу процесуальності в практиках спільної комеморації.

Висновки

Стратегії історичної політики в Україні часто лишались і досі є неартикульованими. Висновки щодо них доводиться робити ретроспективно, за результатами. Зокрема, за результатами можна виокремити та описати таку стратегію історичної політики, як-от персоніфікація. Її застосування має потужну традицію в Україні, вона продовжує доминувати в актуальній історичній політиці.

Сприйняття персоніфікації як самоочевидної та єдино можливої стратегії в Україні зумовлено специфікою політичної культури та її інерційним характером. Формуючись у кордонах потужних імперій (Австро-Угорської та Російської, пізніше СРСР), вона успадкувала деякі риси політичної культури підданського типу. Формування національного пантеону зазнало впливу ідеологем, а сам він створювався передусім з метою політичної мобілізації, а не всеукраїнської консолідації. Наразі відповідальні урядовці артикулюють потребу корекції курсу історичної політики, це актуалізує питання щодо функцій та принципів добору пантеону.

Водночас не менш важливим питанням є доцільність домінування в історичній політиці стратегії персоніфікації як такої. Альтернативою може бути акцент на подіях спільної історії, комеморація яких має потужний об'єднавчий потенціал. Хоч будь-яка колективна пам'ять тяжіє до вибірковості, неперервності та спадкоємності образів минулого в цій пам'яті – критерій успішної і виваженої історичної політики. Така політика відповідатиме європейському вибору українців та інтересам національної безпеки.

Перспективи подальших розвідок в обраному напрямі пов'язані з артикуляцією нових підходів до формування історичної політики відповідно до реалій внутрішньополітичної ситуації, завдань гуманітарної політики та національної безпеки в Україні. При цьому важливо застосовувати методологічний та концептуальний потенціали історіографії, не лише вітчизняної, а й світової, у рамках якої активно розробляється відповідна проблематика. Залучення цього масиву наукового знання в активний обіг сприятиме свідомому, раціонально обґрунтованому вибору стратегій історичної політики в Україні.

Список використаних джерел

1. Волянук О. Персоніфіковане минуле у сучасному політичному житті України та Росії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса*. 2015. Вип. 1. С. 265–276.
2. Касьянов Г. *Past Continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди*. Київ : Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
3. Гринин Л. Е. Личность в истории: эволюция взглядов. *История и современность*. 2010. № 2. С. 3–44.
4. Рябенко С. Паперовий «вождь» з сесійної зали: як декомунізували Верховну Раду. *Історична правда*. 2020. 28 груд. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/12/28/158741/> (дата звернення: 19.01.2022).
5. Сулковский Ф. В. Вожди в истории. Москва-Ленинград : Государственное издательство, 1928. 120 с.
6. Баханов К. Нові часи – нові герої: формування культури пам'яті в Україні. *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала*. Київ : ІПІЕНД, 2013. 600 с. С. 182–216.
7. Липман М. Пантеон национальных героев как элемент символической политики. URL: <https://www.colta.ru/articles/specials/24756-mariya-lipman-panteon-natsionalnyh-geroev-simvolicheskaya-politika> (дата звернення: 19.01.2022).
8. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. Київ : ДП «НВЦ Пріоритети», 2013. 436 с.
9. Киридон А. Минуле в інтерпретаціях істориків: п'ять розвідок про пам'ять : монографія. Рівне : РІС КСУ, 2010. 128 с.
10. Малевич і Лобановський – Інститут національної пам'яті буде прославляти нових героїв, які об'єднують людей. *Українські новини*. 2019. 11 груд. URL: <https://ukranews.com/ua/news/671724-instytut-natspam-yati-sfokusuyetsya-na-komunikatsiyi-z-inshymy-derzhavamy> (дата звернення: 19.01.2022).
11. Лисенко О. Герої – антигерої, «свої – вороги»: глорифікація, дегероїзація і демонізація як інструменти ідеологічного конструювання та соціальної мобілізації в роки Другої світової війни. *Культура діалогу. Національний круглий стіл : зб. статей / упоряд. О. С. Доній*. Харків : Фоліо, 2021. 381 с. С. 61–80.
12. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення. Київ : Ніка-Центр, 2011. 296 с.
13. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації / пер. з польськ. Н. Гончаренко, наук. ред. Ю. Волошина. Київ : «К.І.С.», 2012. 400 с.
14. Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022–2023 роках : Постанова Верховної Ради України від 17.12.2021 № 1982-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1982-IX#Text> (дата звернення: 19.01.2022).
15. Ганжуров Ю. С. До питання актуалізації концептів національної пам'яті. *Національна та історична пам'ять*. 2011. Вип. 1. С. 53–70.

References

1. Volianuk, O. (2015). Personalized past in the modern political life of Ukraine and Russia. *Naukovi zapysky Institutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa*, 1, 265–276 [in Ukrainian].
2. Kasianov, G. (2018). *Past Continuous: Historical politics of the 1980s – 2000s: Ukraine and its neighbors*. Kyiv: Laurus, Antropos-Logos-Film, 420 p. [in Ukrainian].
3. Grinin, L. E. (2010). Personality in History: Evolution of Views. *Istoria i sovremennost*, 2, 3–44 [in Russian].
4. Riabenko, S. (2020, December 28). Paper “leader” from the session hall: how the Verkhovna Rada was decommunized. *Istorychna Pravda*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/12/28/158741/> [in Ukrainian].
5. Sulkovskiy, F. V. (1928). *Leaders in history*. Moskow-Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo, 120 p. [in Russian].
6. Bakhanov, K. (2013). New times – new heroes: formation of the culture of memory in Ukraine. In *Yu. Shapoval (Ed.). Culture of historical memory: European and Ukrainian experience*. Kyiv: IPIEND, pp. 182–216 [in Ukrainian].
7. Lipman, M. (2020, June 26). *The pantheon of national heroes as an element of symbolic politics*. Colta. <https://www.colta.ru/articles/specials/24756-mariya-lipman-panteon-natsionalnyh-geroev-simvolicheskaya-politika> [in Russian].

8. Kyrydon, A. M. (Ed). (2013). *National and historical memory: a glossary of key terms*. Kyiv: DP NVZ «Pryoritety», 436 p. [in Ukrainian].
9. Kyrydon, A. (2010). *Historians Interpretations of Past: Five Explorations of Memory*. Rivne: RIS KSU, 128 p. [in Ukrainian].
10. Malevych and Lobanovskyi – The Institute of National Remembrance will glorify new heroes who unite people. (2019, December 11). *Ukrainski novyny*. Retrieved January 19, 2022 from <https://ukranews.com/ua/news/671724-institut-natspam-yati-sfokusuyetsya-na-komunikatsiyi-z-inshymy-derzhavamy> [in Ukrainian].
11. Lysenko, O. (2021). Heroes – antiheroes, “own – enemies”: glorification, deglorification and demonization as tools of ideological construction and social mobilization during the Second World War. In *Kultura dialohy. Natsionalnyi kruhlyi stil: zbirnyk statei*. Kharkiv: Pholio, pp. 61–80 [in Ukrainian].
12. Vzhosek, V. (2011). *History – Culture – Metaphor. The emergence of non-classical historiography. About historical thinking*. Kyiv: Nika-Tsentr, 296 p. [in Ukrainian].
13. Topolskyi, Y. (2012). *How we write and understand history. Secrets of historical narrative*. Kyiv: «K.I.S.», 400 p. [in Ukrainian].
14. Verkhovna Rada of Ukraine. On the celebration of memorable dates and anniversaries in 2022–2023: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of 17.12.2021 No. 1982-IX. (2021). Retrieved January 19, 2022 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1982-IX#Text> [in Ukrainian].
15. Hanzhurov, Yu. S. (2011). On the issue of updating the concepts of national memory. *Natsionalna ta istorychna pamiat, 1*, 53–70 [in Ukrainian].

УПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ ЕЛЕКТРОННОГО ГОЛОСУВАННЯ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

УДК 324:004.738.5

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2022.03>

Токар-Остапенко Олена Василівна –
головний консультант відділу розвитку
політичної системи центру суспільних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень
ORCID: 0000-0001-6794-8961

Стаття присвячена дослідженню поняття «електронне голосування» та актуалізації його імплементації у різних країнах світу. Електронне голосування розглянуто як механізм здійснення волевиявлення громадян країни з використанням електронних засобів та як автоматизований процес підрахунку голосів (без втручання посередників), покликаний спростити виборчі процедури та потенційно підвищити явку виборців у виборчому процесі. Наголошено, що електронне голосування є однією зі складових частин політики упровадження електронної демократії. Оцінено накопичений досвід країн – членів Ради Європи, які вже застосовували у своїй виборчій практиці системи електронного голосування, проаналізовано європейські правові стандарти електронного голосування.

Обґрунтовано потенціал та перспективи застосування електронного голосування для громадян України. Також охарактеризовано заходи, здійснені Україною для створення передумов упровадження системи електронного голосування; законодавчі ініціативи та наявну нормативно-правову базу, що може бути використана для подальшого правового забезпечення порядку електронного голосування. Особливу увагу приділено ролі та впливу основних стейкхолдерів на процес цифровізації виборів. Зауважено, що впровадження нового елемента у виборчий процес зумовило широкі дискусії щодо переваг та ризиків електронного голосування у коротко- та довготерміновій перспективі.

На основі узагальнення вітчизняного досвіду в цій сфері зроблено висновки та надано рекомендації щодо перспектив упровадження системи електронного голосування в Україні. Зважаючи на складність процедури імплементації технології електронного голосування, на сучасному етапі можна вести мову лише про її пілотне тестування на окремих виборах. Спираючись на досвід інших країн, визначено, що електронне голосування необхідно використовувати паралельно з традиційним волевиявленням. Упровадженню нових технологій голосування має передувати комплексна тривала підготовка з реалізації таких напрямів державної політики: технологічного, правового, освітнього, комунікативного.

Ключові слова: електоральний процес, цифровізація, електронна демократія, нові технології голосування, електронні вибори, електронне голосування, стандарти електронного голосування, кібербезпека.

Olena Tokar-Ostapenko

ELECTRONIC VOTING SYSTEM IMPLEMENTATION IN UKRAINE: LEGAL REGULATION AND CURRENT SITUATION

The article examines the concept of electronic voting and counting technologies as well as their increasing use around the world. E-voting is viewed as a mechanism for expressing the will of the people by electronic means and as an automated process of counting votes (without mediation), which is designed to simplify the voting procedure and potentially increase voter turnout. Electronic voting is featured in the article as one of tools for e-democracy. European legal standards for electronic voting are analyzed based on the experience accumulated by the member states of the Council of Europe that have used electronic voting in recent years and the lessons learned.

The potential and prospects of e-voting system implementation for Ukrainian citizens are discussed in light of the steps taken by the Ukrainian authorities to create preconditions for the introduction of the electronic voting system, legislative initiatives and the existing legal framework that can be used for further legal support of electronic voting in Ukraine. Special attention is paid to the role and influence of the main stakeholders on the process of digitalizing elections. The introduction of a novel element into the electoral process has predictably provoked widespread debates about the benefits and risks of electronic voting in the short and long run.

In conclusion, domestic legislation and practice in the field of e-voting are generalized and recommendations are given on the prospects for the implementation of electronic voting in Ukraine. Due to the complexity of e-voting implementation, it is limited to pilot testing at present. Based on the experience of other countries, it has been determined that electronic voting should be used in parallel with the traditional expression of will. The introduction of new voting technologies should be preceded by the comprehensive and extended preparation for the implementation in terms of the following areas of public policy: technological, legal, educational and communicative.

Keywords: electoral process, digitization, e-democracy, new voting technologies, e-election, e-voting, standards for e-voting, cyber security.

Спалах пандемії COVID-19 поставив світ перед багатьма новітніми викликами, спричинив підвищення інтересу та суспільного запиту на впровадження технологічних новацій у сфері демократичних процесів та управлінської діяльності. Під час пандемії COVID-19 стало можливим набагато активніше використання інтернет-технологій, різноманітних онлайн-платформ, засобів дистанційного зв'язку. Виборчий процес не став винятком, адже найновіші досягнення в галузі інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), масова комп'ютеризація вплинули й на механізми організації підготовки та проведення виборів, а ситуації з їх перенесенням у багатьох

країнах актуалізували не лише забезпечення демократичного виборчого процесу у форс-мажорних обставинах, а й прискорення запровадження електронного голосування¹.

Організація та проведення електронного голосування, співвідношення його із демократичними стандартами проведення виборів привернули увагу багатьох зарубіжних та вітчизняних дослідників. Зокрема, Ардіта Дріза Маурер своє дослідження, проведене на запит ЦВК України за підтримки Ради Європи, присвятила огляду цифрових технологій, що використовуються у виборчому циклі, та

¹ Електронне голосування – це фіксація волевиявлення виборця з використанням електронних технологій, що включає процес здійснення голосування і/або процес підрахунку голосів за допомогою електронних пристроїв та спеціального програмного забезпечення (див.: Recommendation CM/Rec (2017) 5 of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting (Adopted by the Committee of Ministers on 14 June 2017 at the 1289th Meeting of the Ministers' Deputies). URL : https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680726f6f (дата звернення: 09.09.2021)).

питанням розроблення відповідної нормативно-правової бази [1]. Зарубіжними науковцями В. Овчинниковим, Я. Антоновим [2] досліджено теоретико-практичні аспекти електронного голосування; В. Кириленком, Н. Чимаровим [3] – використання інноваційних підходів у виборчому процесі; М. Савченко – правове регулювання та практику електронного голосування в зарубіжних країнах [4].

Вітчизняна дослідниця Г. Шелудько основною тенденцією у виборчому процесі сучасного світу визначила користування електронними засобами голосування [5]. А. Барікова наголосила на необхідності розроблення правової регламентації механізмів електронного голосування в умовах модернізації виборчої системи та потреби наближення до європейських стандартів у цій сфері [6, с. 11]. Ю. Данько та Н. Білоцерківська [7], Я. Тучин [8] досліджували сутність електронного голосування, переваги та недоліки упровадження електронного голосування в різних країнах світу. М. Аппелгейт, Т. Чануссот та В. Басистий підготували для органів адміністрування виборів загальний огляд щодо інтернет-голосування [9].

Кількість держав, які вже використовують або принаймні обговорюють нові технології голосування, з кожним роком збільшується. Електронне голосування на різних рівнях запроваджено в таких країнах, як-от: США, Південна Корея, Канада, Індія, Австралія, Бельгія, Бразилія, Естонія. Окремі країни (Велика Британія, Німеччина, Швейцарія, Японія, Китай, Казахстан) роблять спроби впровадити електронне голосування у свої виборчі системи. Вивчення міжнародного досвіду щодо застосування засобів електронного голосування виявило незаперечні переваги останнього: прозорість процесу, збільшення явки виборців, точність і швидкість підрахунку голосів тощо. Як бачимо, сьогодні у світі існують найрізноманітніші системи електронного голосування, які постійно випробовуються, змінюються, доповнюються та розвиваються. Україна як держава з високими науково-технічними можливостями має значні перспективи для упровадження електронного голосування у вигляді власної виборчої практики.

Європейські правові інструменти регулювання цифрових технологій у виборчому процесі

Розроблення нових технологій, зокрема електронних систем голосування, значно вплинуло на процес організації та проведення виборів як на національ-

ному, так і на міжнародному рівнях. У зв'язку з цим виникла потреба міжнародно-правової регламентації зазначеної сфери. Рада Європи та її держави-члени протягом останніх двадцяти років обговорюють використання цифрових технологій на виборах. У центрі уваги – електронне голосування та електронний підрахунок голосів.

Найважливіші принципи та стандарти застосування новітніх технологій під час виборчого процесу сформульовано, зокрема, в документах Ради Європи: Кодексі належної практики у виборчих справах Венеціанської комісії [10, с. 55]; Доповіді Венеціанської комісії про сумісність віддаленого та електронного голосування зі стандартами Ради Європи [11]; Рекомендаціях державам-членам про правові, організаційні та технічні стандарти електронного голосування [12]; Рекомендаціях щодо прозорості електронних виборів [13]; Рекомендаціях щодо сертифікації систем електронного голосування [14], а також у документах ОБСЄ, наприклад у Настановах ОБСЄ /БДІПЛ щодо спостереження й оцінювання цифрових рішень, які застосовують на виборах [15, с. 11].

Зазначені документи містять важливі настанови, проте не дають вичерпних рекомендацій щодо врегулювання тих питань, які стосуються використання цифрових технологій на виборах. Ухвалена Радою Європи в 2017 р. Рекомендація щодо стандартів для електронного голосування [16] стала єдиним міжнародним інструментом, що містить: рекомендації щодо втілення принципів європейського виборчого доробку відносно вимог до систем електронного голосування; 49 стандартів – детальних вимог, які застосовують до всіх видів електронного голосування та електронного підрахунку голосів; вказівки щодо процедури впровадження.

Наразі Рада Європи працює над розробленням керівних принципів щодо використання цифрових технологій упродовж виборчого циклу (за винятком фази голосування) відповідно до загальноприйнятих принципів демократичних виборів. Рада з демократичних виборів 10–12 грудня 2020 р. затвердила, а Венеціанська комісія ухвалила Принципи використання цифрових технологій у виборчих процесах із дотриманням основних прав людини [17].

Основною ідеєю згаданих вище документів є те, що цифрові рішення для виборів мають узгоджуватися із принципами, які застосовуються для демократичних виборів. Правові інструменти щодо цифрових технологій мають важливе значення, навіть якщо вони не стосуються безпосередньо

виборів. *Останнім часом особлива увага надається кібербезпеці цифрових рішень, які використовують на виборах, та конкретному застосуванню щодо них міжнародних інструментів із захисту даних або із кібербезпеки.*

Комітет із питань Конвенції про кіберзлочинність Ради Європи у 2019 р. підготував рекомендації щодо застосування Будапештської конвенції до випадків втручання у вибори за допомогою комп'ютерних систем – Настанову Т-СУ № 9 «Аспекти втручання у вибори за допомогою комп'ютерних систем, охоплені Будапештською конвенцією» [18].

Модернізована Конвенція Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (Конвенція 108+) та відповідний документ ЄС, Регламент (ЄС) 2016/679, Загальний регламент захисту даних (GDPR) також мають важливе значення. Європейська Комісія¹ розробила настанови щодо застосування нормативного акта ЄС про захист даних (GDPR) у виборчому контексті [19].

Директива про безпеку мережевих та інформаційних систем [20] – перший законодавчий акт про кібербезпеку на всій території ЄС – передбачає правові заходи для підвищення загального рівня кібербезпеки у ЄС². Після набуття чинності цим документом у 2019 р. ухвалено Акт про кібербезпеку ЄС, відповідно до якого вперше на всій території ЄС запроваджено систему сертифікації кібербезпеки для продуктів, послуг та процесів ІКТ.

Серед інших документів, що становлять інтерес, – Спільна доповідь Венеціанської комісії та Директорату з питань інформаційного суспільства та протидії злочинності Генерального Директорату з прав людини і верховенства права (DGI) про цифрові технології та вибори (CDL-AD(2019)016). У Доповіді розкрито вплив соціальних медіа та інтернету на демократичний розвиток і виборчий процес, питання е-викликів для електоральної демократії та прав людини [21].

Отже, Рада Європи першою започаткувала регулювання цифрових технологій, що використовуються під час голосування та підрахунку голосів.

¹ Єврокомісія зазначила, що Регламент (ЄС)2016/679 Європейського Парламенту та Ради (Загальний регламент захисту даних) забезпечує ЄС інструментами, необхідними для вирішення питань незаконного використання персональних даних у виборчому контексті.

² Директива NIS, ухвалена Європейським Парламентом у липні 2016 р.

Електронне голосування в Україні: технічні передумови для упровадження

Національне виборче законодавство не передбачає проведення електронного голосування (для народного волевиявлення застосовується традиційна процедура з використанням паперових бюлетенів), а лише створює можливість щодо використання технічних засобів для організації та проведення референдумів, виборів. В Україні створені й упроваджені в дію такі комп'ютерні системи для удосконалення виборчого процесу: Єдина інформаційно-аналітична система «Вибори», призначенням якої є інформатизація процесів під час проведення референдумів, виборів, забезпечення електронного супроводу діяльності ЦВК України та підпорядкованих їй виборчих комісій; автоматизована інформаційно-телекомунікаційна система «Державний реєстр виборців», завданням якої є організація процесу державного обліку та складання списку виборців. Наразі ЦВК України, ураховуючи вимоги виборчого та референдумного законодавства, розробляє проект плану заходів щодо створення Єдиної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи Центральної виборчої комісії, що має об'єднати автоматизовані інформаційні системи та забезпечити єдину платформу і засоби її подальшого розвитку.

Таким чином, сучасні виборчі кампанії в Україні частково є електронними. Такі етапи виборчого процесу, як формування виборчих комісій, складання списків виборців, висування та реєстрація кандидатів, підрахунок голосів виборців, встановлення та оприлюднення результатів голосування, значною мірою автоматизовані. *В Україні фактично вже втілено елементи електронної системи виборів, однак без електронного голосування.*

Попри те, що процедури електронного голосування в Україні раніше ніколи не використовувалися, *можна стверджувати, що здійснено певну технічну підготовку до впровадження електронного голосування:*

- запроваджено сучасні електронні методи ідентифікації особи, серед яких внутрішні паспорти у вигляді ID-карток та біометричні закордонні паспорти громадян України, Mobile ID³, Bank ID, які в перспективі можуть використовуватися для ідентифікації виборця під час електронного голосування;

³ Mobile ID – сервіс, який дозволяє абоненту використовувати свій мобільний телефон із встановленою у ньому SIM-карткою як засіб для безпечної електронної ідентифікації. За допомогою Mobile ID можна отримувати доступ до захищених електронних документів, а також ставити на них свій електронний цифровий підпис (ЕЦП).

- громадяни України мають можливість отримати електронний цифровий підпис (ЕЦП), яким у майбутньому можна буде скористатися при підтвердженні вибору (поданні голосу) під час електронного голосування;
- через спеціальний сервіс на сайті Державного реєстру виборців громадяни України мають змогу перевірити свою присутність у виборчих списках;
- розроблені та впроваджені мобільний додаток та вебпортал «Дія» – сервіси, за допомогою яких реалізується ідея «Держави в смартфоні», одним з етапів якої у віддаленому майбутньому може стати електронне голосування [22, с. 3].

Однак, окрім технічної підготовки до впровадження системи електронного голосування, необхідними є розроблення нормативної бази, узгодження низки питань між ключовими політичними суб'єктами, їх комунікація із суспільством.

Правове регулювання електронного голосування в Україні

Будь-які зміни у сфері виборів та виборчої системи – це зазвичай дискусійний і досить складний процес, що передбачає співпрацю між усіма зацікавленими сторонами, ретельну підготовку та узгодження питань. Серед основних стейкхолдерів, які мають різний ступінь зацікавленості та впливу на процеси зміни виборчої системи та способу волевиявлення громадян, загалом існує згода та розуміння необхідності модернізації виборчої системи України. Питання впровадження в Україні на виборах і референдумах електронного голосування перебуває на стадії активного обговорення політиками та експертами в рамках цифровізації адміністративних послуг та публічного урядування загалом.

Електронне голосування є неодмінною складовою частиною впровадження політики електронної демократії в Україні. Згідно з Концепцією розвитку електронної демократії в Україні [23] утілюються заходи із запровадження електронного голосування (розроблення нормативно-правових актів, основних засад електронного голосування під час проведення виборів та референдумів, а також створення сучасних методів електронної ідентифікації).

У Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства на 2018–2020 роки [24] наголошено, що одним із найбільш перспективних в умовах України напрямів розвитку є електронне голосування виборців, а можливість голосувати через мережу Інтернет підвищить загальну оперативність отримання

результатів, полегшить процедуру волевиявлення, надасть змогу скористатися своїм виборчим правом дистанційно та у перспективі дозволить залучити до виборчого процесу більшу кількість громадян, що поліпшить репрезентативність та якість виборів.

Розглянемо низку *законопроектів*, поданих до Верховної Ради України, які, у разі їх ухвалення, сприяли б урегулюванню правових питань щодо застосування електронного голосування як способу волевиявлення громадян:

- «Про Концепцію запровадження системи електронного голосування в Україні» від 10 червня 2011 р. реєстр. № 8656 [25] – передбачав віддалений (дистанційний) доступ до системи голосування;
- «Про державну програму запровадження електронного голосування» від 17 лютого 2012 р. реєстр. № 10079 [26] – створював можливість дистанційного волевиявлення громадян (через мережу Інтернет або надіслані SMS, MMS);
- «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо електронного виборчого процесу» від 13 квітня 2016 р. реєстр. № 4404 [27] – запроваджував використання систем оптичного сканування бюлетенів, електронних протоколів з електронними підписами членів виборчих комісій про встановлення результатів виборів на окремих ділянках та в цілому;
- «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення виборчих прав громадян України шляхом запровадження на виборах голосування поштою та Інтернет-голосування» від 06 березня 2019 р. реєстр. № 10129 [28] – пропонував можливість голосування на виборах у спосіб інтернет-голосування або голосування поштою, які мали бути додатковими каналами голосування;
- «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення виборчого законодавства» від 18 травня 2020 р. реєстр. № 3485 [29] – передбачав машинне голосування; проведення підрахунку голосів виборців за допомогою технічних засобів для електронного підрахунку голосів; складання протоколів про підрахунок голосів, підсумки та результати голосування з використанням інформаційно-аналітичної системи.

Використання новітніх технологій на етапах ініціювання населенням, організації всеукраїнського референдуму та під час голосування – основні

новації Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 р. № 1135-IX [30]. Розроблення процедури електронного голосування і створення для цього автоматизованої інформаційно-аналітичної системи відповідно до цього Закону покладено на ЦВК України. Отже, починаючи з 2022 р., в державному бюджеті мають бути передбачені кошти на створення та підтримку такої системи. Венеціанська комісія Ради Європи спільно з Бюро з демократичних інститутів та прав людини надали свої рекомендації ще на етапі обговорення проекту цього Закону та рекомендували вилучити з нього питання щодо електронного голосування з тим, щоб пізніше врегулювати це окремим законом, який також стосувався б місцевих, парламентських і президентських виборів [31].

За результатами слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань цифрової трансформації на тему: «Електронна демократія в Україні – дорожня мапа для цілі – Україна в топ-20 країн за розвитком електронної демократії» у лютому 2021 р. прийнято Рекомендації [32], де, зокрема, йшлося й про забезпечення підготовки проекту Закону України, який запровадить електронне голосування.

Короткий аналіз зазначених вище законодавчих ініціатив дозволяє зробити висновок про те, що й дотепер не вироблено єдиного бачення, який вид електронного голосування має застосовуватись паралельно з традиційним: стаціонарне – на виборчій дільниці за допомогою спеціального обладнання чи дистанційне – голосування у неконтрольованому середовищі за допомогою мережі Інтернет. Проте факт наявності значної кількості законопроектів, спрямованих на вдосконалення виборчих процедур у спосіб упровадження електронного голосування, свідчить про усвідомлення парламентарями необхідності створення умов для використання цифрових технологій з метою надання доступних, надійних, швидких, персоналізованих, безпечних та інклюзивних послуг, розширення прав і можливостей людей за допомогою відкритих, заснованих на широкій участі механізмів.

Найкращий правовий досвід демократичних країн світу щодо проведення електронних виборів має враховуватись під час розроблення та ухвалення законодавчих актів, спрямованих на цифровізацію виборчого процесу в Україні. Відповідно до Інтерпретативної декларації про стабільність виборчого законодавства Ради з демократичних виборів та Венеціанської комісії Ради Європи будь-яка реформа виборчого законодавства повинна відбуватися заздалегідь до її застосування під час виборів (елемен-

ти виборчого закону не можна переглядати менш як за один рік до проведення виборів). Використання новітніх технологій у процесі голосування вимагає внесення суттєвих змін до українського законодавства, що, у свою чергу, потребуватиме часу та може суттєво відтермінувати впровадження технології електронного голосування.

Утім, в Україні вже створено початкову правову базу, яка може бути використана для подальшого правового забезпечення порядку електронного голосування. Зокрема, йдеться про такі законодавчі документи:

- Закон України «Про електронні довірчі послуги» від 05 жовтня 2017 р. № 2155-VIII [33], що визначає правові та організаційні засади надання електронних довірчих послуг, дає можливість запровадити в Україні сучасні електронні методи ідентифікації особи, серед яких Mobile ID;
- Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 05 жовтня 2017 р. № 2163-VIII [34], який визначає основні цілі, напрями та принципи державної політики щодо кібербезпеки, а також повноваження та обов'язки державних органів у цій сфері;
- Виборчий кодекс України [35], ухвалений 19 грудня 2019 р., що передбачає активніше використання ІКТ у сфері виборів порівняно з попереднім виборчим законодавством, насамперед у частині реєстрації виборців та уточнення відомостей про виборців у Державному реєстрі виборців;
- Закон України «Про Державний реєстр виборців» від 23 липня 2020 р. № 698-V [36], відповідно до якого Реєстр ведеться в електронній формі, а заява щодо внесення до Реєстру особи, котра має право голосу, може бути надіслана нею до органу ведення Реєстру в електронній формі за ЕЦП.

Основні промоутери електронного голосування в Україні

Сьогодні з боку Президента України В. Зеленського існує широка підтримка запровадження електронної демократії та електронного голосування як її елемента. Ця новація у виборчому процесі позиціонується як складова частина ширшої концепції «Держава в смартфоні». Указом Президента України «Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг» від

19 липня 2019 р. № 558/2019 [37] одним із пріоритетних завдань визначено започаткування можливості запровадження електронного голосування під час виборів, референдуму.

Понад те, під час презентації мобільного додатку «Дія» в лютому 2020 р. Президент України озвучив плани на найближчу перспективу – створити можливість голосувати (на президентських, парламентських чи місцевих виборах) за допомогою звичайного смартфона та інтернету [38]. Під час візиту до США Президент України 21 вересня 2021 р. зустрівся з президентом корпорації Microsoft Бредом Смітом та обговорив з ним питання щодо можливості залучення компанії Microsoft до розроблення системи електронного голосування на виборах в Україні.

Кабінет Міністрів України закликає до активнішого використання новітніх технологій під час виборів, зокрема у спосіб запровадження інтернет-голосування та онлайн-сервісів для оновлення громадянами інформації в особистому кабінеті виборця. Так, Д. Дубілет у період перебування на посаді міністра Кабінету Міністрів заявляв, що електронні вибори – це можливість повернути молодь на виборчі дільниці; в Україні вони стануть реальністю тоді, коли велика міжнародна компанія надасть промислове вирішення питання, а у суспільства буде достатньо довіри для того, щоб наважитися його впроваджувати [39].

У лютому 2020 р. віце-прем'єр-міністр України з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Д. Кулеба та член Європейської Комісії з питань сусідства та розширення ЄС О. Варгеї підписали Угоду про фінансування заходу «Підтримка ЄС для електронного урядування та цифрової економіки в Україні» [40], відповідно до якої Європейський Союз надасть 25 млн євро на цифровізацію України.

У Міністерстві цифрової трансформації України (Мінцифри України) працюють над запровадженням електронного голосування на виборах. У листопаді 2019 р. підписано Меморандум про співробітництво у сфері цифрових трансформацій між Міністерством цифрової трансформації України і Міністерством економіки та зв'язку Естонської Республіки, метою якого є «сприяння удосконаленню системи надання електронних та адміністративних послуг, розвитку електронних довірчих послуг та послуг з електронної ідентифікації, побудові ефективної моделі управління кіберзахистом та пов'язаної ІТ інфраструктури, а також її зв'язку з європейськими кіберцентрами, забезпеченню прав громадян на доступ до публічної інформації» [41].

На сьогодні Мінцифри України здійснило такі важливі кроки: створено робочу групу, яка працює над майбутнім законопроектом з електронного голосування; напрацьовано першу концепцію цього законопроекту від депутатів Комітету цифрової трансформації Верховної Ради України; підготовлено концепцію пілотного електронного голосування на закордонних виборчих дільницях; вироблено спільне бачення цифровізації виборів з основними зацікавленими сторонами [42]. Понад те, за повідомленнями у ЗМІ, очільник Мінцифри України М. Федоров мав амбітні плани імплементувати проект дистанційного електронного голосування на місцевих виборах 2020 р.¹, а повномасштабне онлайн-голосування – на наступних президентських виборах [43].

У лютому 2021 р. Мінцифри України презентувало 94 проекти цифрової трансформації. Серед них – проект *e-Демократія*, який, серед іншого, впровадить можливість проведення електронних виборів та референдумів [44]. Міністерство вже розробляє проект *The Vote*, який дасть змогу громадянам України проголосувати онлайн на виборах у 2024 р.

Під час Dii Summit 2.0 у травні 2021 р. Мінцифри України спільно з Президентом України В. Зеленським та Прем'єр-міністром України Д. Шмигалем представили нові послуги та можливості «Дії». Серед електронних послуг першого етапу введення електронної демократії в Україні: «Дія.Підпис» – можливість підписувати будь-які документи, отримувати державні послуги за допомогою телефону; «Е-петиції» – можливість створювати, переглядати і підтримувати електронні петиції на порталі «Взаємодія» або у додатку «Дія» [45].

ЦВК України також не стоїть осторонь процесів цифровізації та бере активну участь у вивченні та обговоренні у фаховому середовищі можливостей щодо впровадження новітніх технологій у виборчий процес. У 2013 р. представники ЦВК України брали участь у конференції Асоціації організаторів виборів країн Європи, присвяченій ролі ІКТ у виборчому процесі, за результатами якої схвалено Варшавську декларацію «Щодо ролі інформаційно-комунікаційних технологій та соціальних медіа у виборчому процесі» [46].

У березні 2017 р. спільно з Офісом Ради Європи в Україні, Міжнародною фундацією виборчих систем

¹ Складна і непередбачувана епідеміологічна ситуація, спричинена цим карантинні обмеження в умовах інтенсивного розгортання виборчого процесу не дали можливості належним чином підготувати та реалізувати такий пілот.

(IFES) та Координатором проектів ОБСЄ в Україні ЦВК України організувала міжнародну конференцію «Використання новітніх інформаційних технологій у виборчому процесі: виклики, ризики, перспективи». Її мета – обмін досвідом із виборчими органами іноземних країн, міжнародними організаціями щодо організації виборчого процесу із застосуванням новітніх інформаційних технологій, підготовка пропозицій стосовно можливостей його використання під час організації підготовки і проведення виборів в Україні, удосконалення законодавства із зазначених питань [47].

У червні 2020 р. IFES разом із ЦВК України організувала та провела глобальний онлайн-семінар «Майбутнє інтернет-голосування», учасники якого обговорили переваги та загрози онлайн-голосування, зазначили, що «виборці повинні добре розуміти процес голосування онлайн, ... а органи адміністрування виборів мають бути спроможними перевірити результати. Експерти також висловили занепокоєння щодо безпеки виборів та довіри до них» [48, с. 9].

У жовтні 2020 р. ЦВК України ухвалено важливе з позиції підготовки до використання ІКТ у виборчому процесі рішення – організувати в ЦВК нагляд за реалізацією проекту міжнародної технічної допомоги «Посилення кібербезпеки і прозорості виборчих процесів в Україні» згідно з Планом співпраці між ЦВК України та Координатором проектів ОБСЄ в Україні щодо діяльності, пов'язаної з виборами [49].

Наприкінці січня 2021 р. відбулася онлайн-конференція «Місцеві вибори 2020 року в Україні: висновки та рекомендації», яка збила представників різних зацікавлених сторін (членів ЦВК України, територіальних та дільничних виборчих комісій, представників Державного реєстру виборців, законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, наукових і експертних кіл, організацій громадянського суспільства та міжнародної спільноти). Під час обговорень напрацьовано рекомендації, зокрема щодо впровадження електронних засобів і технологій у виборчий цикл [50].

Відповідно до Стратегічного плану ЦВК України на 2020–2025 роки у межах Стратегічного напрямку «Технологічна модернізація» (30.07.2020 – 31.12.2025 рр.) визначено Стратегічну ціль 5.1. – Впровадження новітніх технологій у виборчий процес, реалізація якої передбачає проведення аналізу можливості застосування новітніх технологій у виборчому процесі, їх пілотування та використання визначених успішними практик [51].

Національний координаційний центр кібербезпеки РНБО України, за результатами обговорення питання щодо онлайн-голосування, наголошує, що впровадження такої ініціативи потребує ґрунтовного підходу – *зацікавленим міністерствам і відомствам запропоновано розробити попереднє технічне завдання, модель потенційних загроз та техніко-економічне обґрунтування застосування онлайн-голосування у виборчому процесі в Україні для подальшого всебічного вивчення та обговорення* [52].

До експертної дискусії щодо доцільності запровадження електронного голосування під час волевиявлення виборців долучилися фахівці Міжнародної фундації виборчих систем, які підготували низку звітів: «Кібербезпека на виборах в Україні» (червень 2018 р.) [53]; «Кібербезпека на виборах: Розробка процесу комплексного тестування вразливостей та адаптування систем для органів адміністрування виборів» (жовтень 2018 р.) [54]; «Інтерактивний посібник із кібербезпеки. Передовий досвід подолання загроз для проведення виборів в Україні» (листопад 2018 р.) [55]; «Дослідження доцільності запровадження нових виборчих технологій» (лютий 2020 р.) [56]; «Інтернет-голосування: питання до розгляду. Загальний огляд для органів управління виборами» (квітень 2020 р.) [9].

Громадянська мережа ОПОРА у квітні 2020 р. підготувала Дорожню карту реформ у сфері виборів, референдумів та політичного фінансування на 2020 рік [57], де серед основних пріоритетів згаданих реформ визначено потребу активніше використовувати ІКТ у виборах (без переходу на інтернет-голосування); а в липні 2020 р. – «Спільну заяву щодо пілотування Інтернет-голосування під час місцевих виборів у жовтні 2020 року» [58].

Висновки

Узагальнюючи подані вище міркування щодо перспектив впровадження системи електронного голосування в Україні, зазначимо, що сьогодні електронне голосування набуває поширення на міжнародному та європейському рівнях завдяки розвитку ІКТ. При цьому Україна як держава з високим науково-технічним потенціалом має значні перспективи для впровадження електронного голосування у вигляді власної виборчої практики.

Застосування нових технологій голосування вимагає комплексної тривалої підготовки, системного мислення та інтегрованого підходу до вибору моделі

електронного голосування, визначення координуючого органу, відповідального за реалізацію державної політики у сфері цифровізації виборчого процесу та Дорожньої карти його трансформації. Відповідно до наявних у Раді Європи підходів щодо сутності й особливостей системи електронного голосування її імплементації в Україні має передувати реалізація кількох найголовніших напрямів державної політики. До них відносимо:

1. Технологічний напрям, що передбачає:

- розроблення необхідного сертифікованого апаратного та програмного забезпечення для електронного голосування;
- залучення виборців, представників громадськості до проектування системи електронного голосування з метою виявлення недоліків у ній і тестування зручності використання на кожному основному етапі у процесі розроблення; у програмному та апаратному забезпеченні мають бути враховані потреби громадськості, воно повинно бути функціональним, простим і зручним у використанні¹;
- перевірку компетентним органом (наприклад, ДССЗІУ) перед запровадженням системи електронного голосування на предмет відповідності технічним вимогам (зокрема, тестування її захищеності та надійності);
- з'ясування рівня готовності та спроможності національної системи кібербезпеки до захисту критичної технічної інфраструктури від кібератак, а також до захисту даних та ідентифікації виборців з метою запобігання маніпулюванню технологіями;
- узгодження технологій електронного голосування з наявними ініціативами у сфері електронного урядування.

2. *Правовий напрям*, який передбачає завчасну підготовку та внесення змін до відповідного законодавства. Електронне голосування в Україні повинне:

- спиратися на детально розроблену правову базу, основні норми якої мають: узгоджуватись зі стандартами Ради Європи про електронне голосування; урахувати історичні, географічні та соціокультурні особливості України; містити інструменти щодо регулювання процедур з

імплементації електронного голосування: від налагодження та функціонування до підрахунку голосів; бути адаптивними до мінливих обставин, нових викликів та загроз (зокрема, в умовах ведення гібридної війни);

- регулюватися спеціальним законом, який стосувався б місцевих, парламентських та президентських виборів (наприклад, законом щодо застосування інноваційних технологій з електронного голосування);
- використовуватися як паралельна до традиційного волевиявлення форма, а не як єдиний безальтернативний механізм формування представницьких органів влади;
- застосовувати до цифрових рішень, які використовують на виборах, нормативно-правові акти про захист даних, кібербезпеку, електронну ідентичність, управління реєстрами.

3. *Освітній напрям*, основними завданнями якого мають стати:

- формування цифрових компетенцій державних службовців, що сприяють електронній участі; пов'язані з цим заходи можуть передбачати залучення тематики електронного голосування до навчальних програм Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка задля забезпечення підготовки/підвищення кваліфікації керівників і співробітників державних органів та органів місцевого самоврядування з питань переваг і ризиків електронного голосування;
- професіоналізація членів виборчих комісій; варто встановити жорсткіші вимоги до рівня цифрових компетенцій членів дільничних виборчих комісій, частіше перевіряти їхні знання та підвищувати кваліфікацію, задля цього передбачити: по-перше, розроблення цільових навчальних програм і проведення тренінгів, метою яких є ознайомлення з конфігураціями нового обладнання та програмного забезпечення, потенційними ризиками та загрозами для кібербезпеки виборів (це питання набуло надзвичайної гостроти в період гібридної агресії Росії проти нашої держави) та методами протидії їм; по-друге, обов'язкове навчання членів виборчих комісій із проведенням сертифікації (виборчі комісії повинні розуміти технології голосування та довіряти їм);

¹ Юзабіліті системи електронного голосування визначається як простота і зручність використання технології та її вивчення.

- подолання цифрового розриву в Україні та запровадження освітніх програм, спроможних охопити різні вікові категорії та соціальні групи, сформувані необхідні компетенції для використання нових технологій під час виборів;
- залучення профільних неурядових організацій (IFES, EGAP¹ та TAPAS²) до навчання спеціалістів з органів влади та цифрової освіти громадян.

4. Комунікативний напрям, що передбачає:

- професійні обговорення можливості впровадження електронного голосування, зокрема проведення дискусій за участю науковців, експертів, практиків, представників політичних партій та організацій громадянського суспільства;
- активну міжвідомчу та міжгалузеву комунікацію, вчасне і комплексне інформування Парламенту України про всі плани у сфері цифровізації виборів;
- продовження співпраці ЦВК України з іншими країнами у сфері застосування інформаційних технологій у виборчому процесі;
- забезпечення загальнодоступності інформації з питань упровадження електронного голосування.

¹ Програма «Електронне урядування задля підзвітності влади та участі громади» (Програма EGAP).

² Проект USAID/UK aid «Прозорість та підзвітність у державному управлінні та послугах» (TAPAS).

ня, інформування громадськості про стандарти конфіденційності та безпеки, яких влада дотримує щодо діяльності з питань електронної участі (зокрема, електронного голосування);

- проведення інформаційно-комунікаційних кампаній з метою роз'яснення громадянам сутності (процедури голосування, механізмів підрахунку голосів та встановлення результатів виборів) і переваг електронного голосування, як наслідок – підвищення рівня довіри до нової системи голосування.

Зважаючи на складність процедури впровадження технології електронного голосування, на сучасному етапі може йтися лише про її пілотне тестування на окремих виборах (наприклад, на виборах в окремих громадах чи в закордонному виборчому окрузі) та врахування результатів тестування перед масовим упровадженням.

Отже, на нашу думку, систему електронного голосування доцільно впроваджувати лише тоді, коли в суспільстві існуватиме чітке розуміння, що електронне голосування є найбільш прийнятним рішенням наявних проблем, та буде чітко визначена причина його запровадження; братиметься до уваги міжнародний досвід; існуватиме широка згода між ключовими зацікавленими сторонами щодо доцільності упровадження такої системи; надаватиметься достатньо часу для технічної імплементації цієї системи та її сприйняття суспільством; виборці довірятимуть виборчій системі й виборчій адміністрації та будуть упевнені в результатах.

Список використаних джерел

1. Маурер Ардіта Дріза. Цифрові технології у виборах. Питання, висновки та перспективи / Рада Європи. URL: <https://rm.coe.int/ardita-driza-mauer-digital-tech-regul-ukr/16809e7f8e> (дата звернення: 20.01.2022).
2. Антонов Я. В., Овчинников Ю. Н. Теоретико-практические аспекты электронной демократии и электронного голосования. *Юридический мир*. 2013. № 4. С. 18–21.
3. Кириленко В. П., Чимаров Н. С. К вопросу об использовании инновационных подходов в избирательном процессе при электронном голосовании. *Управленческое консультирование*. 2014. № 12. С. 111–118.
4. Савченко М. С. Правовое регулирование и практика электронного голосования в зарубежных странах. *Научный журнал КубГАУ*. 2016. № 117(03).
5. Шелудько Г. І. Електронне голосування як різновид виборчих інформаційно-комунікативних технологій : зарубіжний та вітчизняний досвід. *Recent Studies of Social Sciences*. 2015. № 15–8. С. 76–80. URL: <http://surl.li/bkaet> (дата звернення: 20.01.2022).
6. Барікова А. А. Електронна держава : нова ефективність урядування : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 224 с.

7. Білоцерківська Н. Г., Данько Ю. А. Електронне голосування: можливості української рецепції. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2019. Вип. 1(17). С. 60–72. DOI: <https://doi.org/10.34142/24130060.2019.17.1.06>
8. Тучин Я. Світовий досвід у реалізації концептуальних засад електронного голосування. *Гілея : науковий вісник*. 2013. № 73. С. 308–310. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_73_140 (дата звернення: 20.01.2022).
9. Апплгейт М., Чануссот Т., Басистий В. Інтернет-голосування: питання до розгляду. Загальний огляд для органів адміністрування виборів. *Біла книга IFES*. 2020. Квітень. 33 с. URL: <http://surl.li/bkafw> (дата звернення: 20.01.2022).
10. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи : пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. Вид. 2-ге, випр. і доповн. Київ : Логос, 2009. 500 с. URL: <https://www.venice.coe.int/files/CDL-elec-opinions-UKR.pdf> (дата звернення: 20.01.2022).
11. Venice Commission. Report on the compatibility of remote voting and electronic voting with the standards of the Council of Europe. CDL-AD (2004) 012-e / European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). 2004. 12–13 March. URL: <http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL-AD%282004%29012-e> (дата звернення: 20.01.2022).
12. Council of Europe. Recommendation on legal, operational and technical standards for e-voting (Adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 30 September 2004) and explanatory memorandum. Rec (2004) 11 / Council of Europe. URL: [https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/Rec\(2004\)11_Eng_Evoting_and_Expl_Memo_en.pdf](https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/Rec(2004)11_Eng_Evoting_and_Expl_Memo_en.pdf) (дата звернення: 20.01.2022).
13. Council of Europe. Guidelines on Transparency of E-enabled Elections. GGIS (2010) 5 fin / Council of Europe. 2011. November. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168059bdf6> (дата звернення: 20.01.2022).
14. Council of Europe. Guidelines on Certification of E-voting Systems. GGIS (2010) 3 fin / Council of Europe. 2011. November. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168059bdf8> (дата звернення: 20.01.2022).
15. Руководство по наблюдению за использованием новых технологий / ОБСЕ / БДИПЧ. Варшава, 2013. 96 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/7/2/107771.pdf> (дата звернення: 20.01.2022).
16. Council of Europe. Recommendation of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting (Adopted by the Committee of Ministers on 14 June 2017 at the 1289th meeting of the Ministers' Deputies). CM / Rec (2017) 5 / Council of Europe. URL: <https://search.coe.int/cm/Pages/resultdetails.aspx?ObjectId=0900001680726f6f> (дата звернення: 20.01.2022).
17. Venice Commission. Principles for a fundamental rights-compliant use of digital technologies in electoral processes. Approved by the Council for Democratic Elections at its 70th meeting (online, 10 December 2020) and adopted by the Venice Commission at its 125th Plenary Session (online, 11–12 December 2020). CDL (2020) 037 / European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2020\)037-e#](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2020)037-e#) (дата звернення: 20.01.2022).
18. Cybercrime Convention Committee (T-CY). T-CY Guidance Note #9. Aspects of election interference by means of computer systems covered by the Budapest Convention. Adopted by T-CY 21. Strasbourg, 8 July 2019. T-CY (2019) 4 / CCDCOE. URL: <https://ccdcoe.org/uploads/2019/09/CoE-190708-Guidance-Note-on-election-interference.pdf> (дата звернення: 20.01.2022).
19. Керівництво Єврокомісії щодо застосування нормативного акта ЄС про захист даних у виборчому контексті. Заява Європейської комісії на зустрічі лідерів у Зальцбурзі, 19–20 вересня 2018 р. COM (2018) 638 final / European Commission. URL: <http://surl.li/bkacr> (дата звернення: 20.01.2022).
20. Директива Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2016/1148 від 6 липня 2016 року про заходи для високого спільного рівня безпеки мережевих та інформаційних систем на території Союзу. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. 2016. 19 лип. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_013-16#Text (дата звернення: 20.01.2022).
21. Venice Commission. Joint Report of the Venice Commission and of the Directorate of Information Society and Action against Crime of the Directorate General of Human Rights and Rule of Law (DGI), on Digital Technologies and Elections, adopted by the Council of Democratic Elections at its 65th meeting (Venice, 20 June 2019) and by the Venice Commission at its 119th Plenary Session (Venice, 21–22 June 2019). CDL-AD (2019) 016-e / European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)016-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)016-e) (дата звернення: 20.01.2022).
22. Токар-Остапенко О. В. Електронне голосування : перспективи впровадження в Україні. Київ, НІСД, 2021. 10 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-02/tokar-1.pdf> (дата звернення: 20.01.2022).

23. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 № 797-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 09.09.2021).
24. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 09.09.2021).
25. Проект Закону про Концепцію запровадження системи електронного голосування в Україні від 10.06.2011 № 8656. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=40636&pf35401=194626> (дата звернення: 09.09.2021).
26. Проект Закону про державну програму запровадження електронного голосування від 17.02.2012 № 10079. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=10079&skl=7 (дата звернення: 09.09.2021).
27. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо електронного виборчого процесу від 13.04.2016 № 4404. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58703 (дата звернення: 09.09.2021).
28. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення виборчих прав громадян України шляхом запровадження на виборах голосування поштою та інтернет-голосування від 06.03.2019 № 10129. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=10129&skl=9 (дата звернення: 09.09.2021).
29. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення виборчого законодавства від 18.05.2020 № 3485. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68847 (дата звернення: 09.09.2021).
30. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 26.01.2021 № 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> (дата звернення: 09.09.2021).
31. Venice Commission. Ukraine – Urgent Joint Opinion on draft Law 3612 on democracy through all-Ukraine referendum. CDL-PI (2020)009-e / European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2020\)009-e#](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2020)009-e#) (дата звернення: 20.01.2022).
32. Рекомендації слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань цифрової трансформації на тему: «Електронна демократія в Україні – дорожня мапа для цілі – Україна в топ-20 країн за розвитком електронної демократії». URL: <http://komit.rada.gov.ua/uploads/documents/30690.pdf> (дата звернення: 09.09.2021).
33. Про електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 09.09.2021).
34. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 09.09.2021).
35. Виборчий кодекс України : Закон України від 19.12.2019 № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n2180> (дата звернення: 09.09.2021).
36. Про Державний реєстр виборців : Закон України від 22.02.2007 № 698-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> (дата звернення: 09.09.2021).
37. Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг : Указ Президента України від 29.07.2019 № 558/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5582019-28853> (дата звернення: 09.09.2021).
38. Володимир Зеленський: Додаток «Дія» – це перший крок на шляху до побудови держави-сервісу / Президент України Володимир Зеленський : офіц. вебсайт. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-dodatok-diya-ce-pershij-krok-na-shlyahu-59633> (дата звернення: 09.09.2021).
39. Дубілет вважає, що електронні вибори повернуть молодь на дільниці / LB.ua. 2020. 4 лют. URL: https://lb.ua/news/2020/02/04/448940_dubilet_schitaet_elektronnie.html (дата звернення: 09.09.2021).
40. Угода про фінансування заходу «Підтримка ЄС для електронного урядування та цифрової економіки в Україні». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-20#Text (дата звернення: 09.09.2021).
41. У присутності президентів України та Естонії підписано Меморандум про співпрацю у сфері цифрових трансформацій / Президент України Володимир Зеленський : офіц. вебсайт. URL: <https://www.president.gov.ua/news/u-prisutnosti-prezidentiv-ukrayini-ta-estoniyi-pidpisano-mem-58585> (дата звернення: 09.09.2021).
42. Мінцифра активно працює над запровадженням електронних виборів в Україні / Міністерство та Комітет цифрової трансформації України : офіц. сайт. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/mintsifra-aktivno-pratsyue-nad-zaprovadzhennyam-elektronnikh-vivoriv-v-ukraini> (дата звернення: 09.09.2021).
43. Михайло Федоров : «Я впевнений на 100 %, що смартфони продовжують життя бабусям» / LB.ua. 2019. 29 листоп. URL: https://lb.ua/news/2019/11/29/443401_mihail_fedorov_ya_uveren_100.html (дата звернення: 09.09.2021).

44. Михайло Федоров презентував 94 проекти цифрової трансформації / Державні послуги онлайн. 2021. 18 лют. / Дія : офіц. сайт. URL: <https://diia.gov.ua/news/elektronni-likarnyani-notariat-ta-socialni-poslugi-onlajn-mihajlo-fedorov-prezentuvav-94-proyekti-cifrovoyi-transformaciyi> (дата звернення: 20.01.2022).
45. Diia Summit. Онлайн-презентація революційних послуг / Міністерство та Комітет цифрової трансформації України. URL: <https://live.diia.gov.ua/> (дата звернення: 09.09.2021).
46. Інформаційно-комунікаційні технології у виборчому процесі. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2013. № 3 (27). Жовтень. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/2013_3_visnik_title.cvk_.pdf (дата звернення: 09.09.2021).
47. Використання новітніх інформаційних технологій у виборчому процесі: виклики, ризики, перспективи : між-нар. конф. (Київ, 27–28 березня). *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2017. № 1(35). Квітень. С. 4, 10–12. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/2017_1_Visnik_Cvk.pdf (дата звернення: 09.09.2021).
48. Майбутнє інтернет-голосування на тлі пандемії COVID-19 і після неї. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2020. Червень. С. 16–17. URL: https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/07/Visnyk2020_June_150720.pdf (дата звернення: 09.09.2021).
49. Про організацію роботи з нагляду за реалізацією проекту міжнародної технічної допомоги «Посилення кібербезпеки і прозорості виборчих процесів в Україні» та визначення його координатора : Постанова Центральної виборчої комісії від 22.10.2020 р. № 414. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0414359-20#Text> (дата звернення: 20.01.2022).
50. Триденна конференція «Місцеві вибори 2020 року в Україні: висновки та рекомендації» відбулася в онлайн-форматі / Офіс Ради Європи в Україні. 2021. 2 лют. URL: <http://surl.li/bkaon> (дата звернення: 09.09.2021).
51. Про Стратегічний план Центральної виборчої комісії на 2020–2025 роки : Постанова Центральної виборчої комісії від 11.06.2020 № 102. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0102359-20#Text> (дата звернення: 09.09.2021).
52. Учасники засідання Національного координаційного центру кібербезпеки обговорили питання щодо організації захисту систем ЦВК під час місцевих виборів у 2020 році / РНБО України. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/4642.html?PRINT> (дата звернення: 09.09.2021).
53. Кібербезпека на виборах в Україні / Міжнародна фундація виборчих систем. 2018. Червень. 24 с. URL: <http://surl.li/bkarf> (дата звернення: 09.09.2021).
54. Кібербезпека на виборах: розробка процесу комплексного тестування вразливостей та адаптування систем (HEAT) для органів адміністрування виборів / Міжнародна фундація виборчих систем. 2018. Жовтень. 48 с. URL: <http://surl.li/bkarx> (дата звернення: 09.09.2021).
55. Петров Г., Шанюссо Т. та ін. Інтерактивний посібник із кібербезпеки. Передовий досвід подолання загроз для проведення виборів в Україні / Міжнародна фундація виборчих систем. 2018. Листопад. 28 с. URL: <http://surl.li/bkaql> (дата звернення: 09.09.2021).
56. Дослідження доцільності запровадження нових виборчих технологій / Міжнародна фундація виборчих систем. 2020. Лютий. 69 с. URL: <http://surl.li/bkaqr> (дата звернення: 09.09.2021).
57. Дорожня карта реформ у сфері виборів, референдумів та політичного фінансування на 2020 рік / ГО «Опора». 2020. 16 квіт. URL: <http://surl.li/bkarh> (дата звернення: 09.09.2021).
58. Спільна заява щодо пілотування Інтернет-голосування під час місцевих виборів у жовтні 2020 року / ГО «Опора». 2020. 1 лип. URL: <http://surl.li/bkarv> (дата звернення: 20.01.2022).

References

1. Maurer, Ardita Driza. (2020). *Digital technologies in elections. Questions, lessons learned, perspectives*. Council of Europe. <https://rm.coe.int/ardita-driza-mauer-digital-tech-regul-ukr/16809e7f8e> [in Ukrainian].
2. Antonov, Ya. V., & Ovchinnikov, Yu. N. (2013). Theoretical and practical foundations of e-voting and e-democracy. *Yuridicheskij mir*, 4, 18–21 [in Russian].
3. Kirilenko, V. P., & Chimarov, N. S. (2014). About innovative technologies using in E-voting process. *Upravlencheskoe konsultirovaniie*, 12, 111–118 [in Russian].
4. Savchenko, M. S. (2016). Legal regulation and practice of electronic voting in foreign countries. *Nauchnyi zhurnal Kubanskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta*, 117(03) [in Russian].

5. Sheludko, H. I. (2015). Electronic voting as a type of digital voting technologies: foreign and domestic experience. *Recent Studies of Social Sciences*, 15–8, 76–80. <http://surl.li/bkaet> [in Ukrainian].
6. Barikova, A. A. (2016). *E-State : new efficiency of government*. Kyiv: Yurinkom Inter, 224 p. [in Ukrainian].
7. Bilotserkivska, N. H., & Danko, Yu. A. (2019). Electronic voting: opportunities of Ukrainian reception. *Sučasne suspiilstvo: politichni nauki, sociologichni nauki, kulturologichni nauki*. Issue 1(17). Pp. 60–72. DOI: <https://doi.org/10.34142/24130060.2019.17.1.06> [in Ukrainian].
8. Turchyn, Ya. (2013). Realization of conceptual basis of electronic voting : world's experience. *Hileia: naukovyi visnyk*, 73, 308–310. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_73_140 [in Ukrainian].
9. Applegate, M., Chanussot, T., & Basystyi, V. (2020). *Online voting: issues to be considered. General overview for election administration bodies*. IFES White Paper, 33 p. <http://surl.li/bkafw> [in Ukrainian].
10. Kliuchkovskiy, Yu. (Ed.). (2009). *European democratic achievements in the field of suffrage: Proceedings of the Venice Commission, the Parliamentary Assembly, the Committee of Ministers, the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe*. 2nd ed. Kyiv: Lohos, 500 p. <https://www.venice.coe.int/files/CDL-elec-opinions-UKR.pdf> [in Ukrainian].
11. Venice Commission. *Report on the Compatibility of Remote Voting and Electronic Voting with the Standards of the Council of Europe*. CDL-AD (2004) 012-e. (2004, March 12–13). European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). <http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL-AD%282004%29012-e> [in English].
12. Council of Europe. *Recommendation on Legal, Operational and Technical Standards for E-Voting (Adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 30 September 2004) and Explanatory Memorandum*. Rec (2004) 11. (2004). Council of Europe. [https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/Rec\(2004\)11_Eng_Evoting_and_Expl_Memo_en.pdf](https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/Rec(2004)11_Eng_Evoting_and_Expl_Memo_en.pdf) [in English].
13. Council of Europe. *Guidelines on Transparency of E-enabled Elections*. GGIS (2010) 5 fin. (2011, November). Council of Europe. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168059bdf6> [in English].
14. Council of Europe. *Guidelines on Certification of E-voting Systems* GGIS (2010) 3 fin. (2011, November). Council of Europe. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168059bdf8> [in English].
15. OSCE. *Handbook for the Observation of New Voting Technologies*. (2013). OSCE /ODIHR. Warsaw, 96 p. <https://www.osce.org/files/f/documents/7/2/107771.pdf> [in Russian].
16. Council of Europe. *Recommendation of the Committee of Ministers to Member States on Standards for E-Voting (Adopted by the Committee of Ministers on 14 June 2017 at the 1289th Meeting of the Ministers' Deputies)*. CM/Rec (2017) 5. (2017). Council of Europe. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680726f6f [in English].
17. Venice Commission. *Principles for a Fundamental Rights-Compliant Use of Digital Technologies in Electoral Processes*. Approved by the Council for Democratic Elections at its 70th Meeting (online, 10 December 2020) and Adopted by the Venice Commission at its 125th Plenary Session (online, 11–12 December 2020). CDL (2020) 037. (2020). European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2020\)037-e#](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2020)037-e#) [in English].
18. Cybercrime Convention Committee (T-CY). *T-CY Guidance Note #9. Aspects of Election Interference by Means of Computer Systems Covered by the Budapest Convention*. Adopted by T-CY 21 (Strasbourg, 8 July 2019). T-CY(2019)4. (2019). CCDCOE. <https://ccdcoe.org/uploads/2019/09/CoE-190708-Guidance-Note-on-election-interference.pdf> [in English].
19. European Commission. *Guidance Document. Commission guidance on the application of Union data protection law in the electoral context*. A contribution from the European Commission to the Leaders' meeting in Salzburg on 19–20 September 2018. COM (2018) 638 final. (2018). European Commission. [https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j4nvke1fm2yd1u0_j9vvik7m1c3gyxp/vkrpeklwrzs/v=s7z/f=/com\(2018\)638_en.pdf](https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j4nvke1fm2yd1u0_j9vvik7m1c3gyxp/vkrpeklwrzs/v=s7z/f=/com(2018)638_en.pdf) [in English].
20. European Parliament and of the Council. Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the Council of 6 July 2016 Concerning Measures for a High Common Level of Security of Network and Information Systems Across the Union. L 194/1. (2016, July 19). *Official Bulletin of the European Union*. Retrieved September 9, 2021 from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/84_013-16#Text [in Ukrainian].
21. Venice Commission. *Joint Report of the Venice Commission and of the Directorate of Information Society and Action Against Crime of the Directorate General of Human Rights and Rule of Law (DGI), on Digital Technologies and Elections*. Adopted by the Council of Democratic Elections at its 65th Meeting (Venice, 20 June 2019) and by the Venice Commission at its 119th Plenary Session (Venice, 21–22 June 2019). (2019). CDL-AD (2019) 016-e. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)016-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)016-e) [in English].

22. Tokar-Ostapenko, O. V. (2021). *Electronic voting: prospects for implementation in Ukraine*. Kyiv, NISS, 10 p. <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-02/tokar-1.pdf> [in Ukrainian].
23. The Cabinet of Ministers of Ukraine. (2017). On the Approval of the Concept of E-Democracy Development in Ukraine and the Action Plan for its Implementation: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 2017, December 8, No. 797-p. Retrieved September 9, 2021 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
24. The Cabinet of Ministers of Ukraine. (2018). On the Approval of the Concept of Development of the Digital Economy and Society of Ukraine for 2018–2020 and Approval of the Action Plan for its Implementation: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 2018, January 17, No. 67-p. Retrieved September 9, 2021 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
25. Verkhovna Rada of Ukraine. (2011). On the Concept of Implementation of the Electronic Voting System in Ukraine: Draft Law of Ukraine of 2011, June 6, No. 8656. Retrieved September 9, 2021 from <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4?id=&pf3511=40636&pf35401=194626> [in Ukrainian].
26. Verkhovna Rada of Ukraine. (2012). On the State Program of Electronic Voting Implementation: Draft Law of Ukraine of 2012, February 17, No. 10079. Retrieved September 9, 2021 from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=10079&skl=7 [in Ukrainian].
27. Verkhovna Rada of Ukraine. (2016). On the Amendments to Some Ukrainian Legislative Acts Regarding the Electronic Election Process: Draft Law of Ukraine of 2016, April 13, No. 4404. Retrieved September 9, 2021 from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58703 [in Ukrainian].
28. Verkhovna Rada of Ukraine. (2019). On the Amendments to Some Ukrainian Legislative Acts Concerning Ensuring the Voting Rights of Ukrainian Citizens by Implementing Postal Voting and Internet Voting in Elections: Draft Law of Ukraine of 2019, March 6, No. 10129. Retrieved September 9, 2021 from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=10129&skl=9 [in Ukrainian].
29. Verkhovna Rada of Ukraine. (2020). On the Amendments to Some Laws of Ukraine to Improve the Election Legislation: Draft Law of Ukraine of 2020, May 18, No. 3485. Retrieved September 9, 2021 from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68847 [in Ukrainian].
30. Verkhovna Rada of Ukraine. (2021). On the all-Ukraine Referendum: Law of Ukraine of 2021, January 26, No. 1135. Retrieved September 9, 2021 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> [in Ukrainian].
31. Venice Commission. *Ukraine – Urgent Joint Opinion on Draft Law 3612 on Democracy Through all-Ukraine Referendum*. CDL-PI (2020)009-e. (2020). European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI\(2020\)009-e#](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2020)009-e#) [in English].
32. Verkhovna Rada Committee on Digital Transformation. *Recommendations of the hearings in the Verkhovna Rada Committee on Digital Transformation on the topic “Electronic democracy in Ukraine – a roadmap for the goal – Ukraine in the top 20 countries for the development of electronic democracy”*. (2021). Verkhovna Rada Committee on Digital Transformation. Retrieved September 9, 2021 from <http://komit.rada.gov.ua/uploads/documents/30690.pdf> [in Ukrainian].
33. Verkhovna Rada of Ukraine. (2017). On the Electronic Trust Services: Law of Ukraine of 2017, October 5, No. 2155-VIII. Retrieved September 9, 2021 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> [in Ukrainian].
34. Verkhovna Rada of Ukraine. (2017). On the Basic Principles of Cyber Security in Ukraine: Law of Ukraine of 2017, October 05, No. 2163-VIII. Retrieved September 9, 2021 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> [in Ukrainian].
35. Verkhovna Rada of Ukraine. (2019). Electoral Code of Ukraine: Law of Ukraine of 2019, December 19, No. 396-IX. Retrieved September 9, 2021 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#n2180> [in Ukrainian].
36. Verkhovna Rada of Ukraine. (2007). On the State Register of Voters: Law of Ukraine of 2007, February 22, No. 698. Retrieved September 9, 2021 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> [in Ukrainian].
37. On Some Measures to Improve the Access of Individuals and Legal Entities to Electronic Services: Decree of the President of Ukraine of 2019, July 19, No. 558 /2019. (2019). President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy: official website. Retrieved September 9, 2021 from <https://www.president.gov.ua/documents/5582019-28853> [in Ukrainian].
38. *Volodymyr Zelenskyy: The «Diia» application is the first step on the way to building a service state*. (n.d.). President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy: official website. Retrieved September 9, 2021 from <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-dodatok-diya-ce-pershij-krok-na-shlyahu-59633> [in Ukrainian].
39. *Dubilet believes that electronic elections will bring young people back to the polling stations*. (2020, February 4). LB.ua. Retrieved September 9, 2021 from https://lb.ua/news/2020/02/04/448940_dubilet_schitaet_elektronnie.html [in Ukrainian].
40. Agreement on financing the event “EU support for e-government and digital economy in Ukraine”. (n.d.). Retrieved September 9, 2021 from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-20#Text [in Ukrainian].

41. *Memorandum of cooperation in the field of digital transformation was signed in the presence of the Presidents of Ukraine and Estonia.* (n.d.). President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy: official website. Retrieved September 9, 2021 from <https://www.president.gov.ua/news/u-prisutnosti-prezidentiv-ukrayini-ta-estoniyi-pidpisano-mem-58585> [in Ukrainian].
42. *The Ministry of Digital Transformation is actively working on the implementation of electronic elections in Ukraine.* (n.d.). Ministry and Committee for Digital Transformation of Ukraine: official website. Retrieved September 9, 2021 from <https://thedigital.gov.ua/news/mintsifra-aktivno-pratsyue-nad-zaprovadzhennyam-elektronnikh-vivoriv-v-ukraini> [in Ukrainian].
43. *Mykhailo Fedorov: "I am 100 % sure that smartphones prolong the life of grandmothers".* (2019, November 29). LB.ua. Retrieved September 9, 2021 from https://lb.ua/news/2019/11/29/443401_mihail_fedorov_ya_uveren_100.html [in Ukrainian].
44. *Mykhailo Fedorov presented 94 digital transformation projects.* (2021, February 18). Government services online. Retrieved September 9, 2021 from <https://diia.gov.ua/news/elektronni-likarnyani-notariat-ta-socialni-poslugi-onlajn-mihajlo-fedorov-prezentuvav-94-proyekti-cifrovoyi-transformaciyi> [in Ukrainian].
45. *Diia summit. Online presentation of the revolutionary services of Diia that will make your life easier and more comfortable.* (n.d.). Ministry and Committee for Digital Transformation of Ukraine: official website. Retrieved September 9, 2021 from <https://live.diia.gov.ua/> [in Ukrainian].
46. Digital technologies in the election process. (2013, October). *Bulletin of the Central Election Commission*, 3(27). https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/2013_3_visnik_title.cvk_.pdf [in Ukrainian].
47. The use of new digital technologies in the election process: challenges, risks, prospects. (2017, April). *Bulletin of the Central Election Commission*, 1(35), 4, 10–12. https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/2017_1_Visnik_Cvk.pdf [in Ukrainian].
48. Future online voting against the backdrop of the COVID-19 pandemic and beyond. (2020, June). *Bulletin of the Central Election Commission*. Pp. 16–17. https://cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2020/07/Visnyk2020_June_150720.pdf [in Ukrainian].
49. The Central Election Commission. (2020). On the organization of supervision over implementation of the project of the international technical assistance “Strengthening of cyber security and transparency of electoral processes in Ukraine” and appointment of its coordinator: Resolution of the Central Election Commission of 2020, October 22, No. 414. Retrieved September 9, 2021 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0414359-20#Text> [in Ukrainian].
50. *Three-day conference “Local elections 2020 in Ukraine: conclusions and recommendations” was held online.* (2021, February 2). Council of Europe Office in Ukraine. Retrieved September 9, 2021 from <http://surl.li/bkaon> [in Ukrainian].
51. The Central Election Commission. (2020). On the Strategic Plan of the Central Election Commission for 2020–2025: Resolution of the Central Election Commission of 2020, June 11, No. 102. Retrieved September 9, 2021 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0102359-20#Text> [in Ukrainian].
52. *Meeting participants in the National Cyber Security Coordination Center discussed the organization of protection of CEC systems during the 2020 local elections.* (n.d.). National Security and Defense Council of Ukraine. Retrieved September 9, 2021 from <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/4642.html?PRINT> [in Ukrainian].
53. *Cyber security in the elections in Ukraine.* (2018, June). International Foundation for Electoral Systems. Retrieved September 9, 2021 from <http://surl.li/bkapf> [in Ukrainian].
54. *Cyber security in elections: development of the comprehensive vulnerability testing and systems adaptation (HEAT) process for election administration bodies.* (2018, October). International Foundation for Electoral Systems. Retrieved September 9, 2021 from <http://surl.li/bkapx> [in Ukrainian].
55. Petrov, H., Shaniusso, T., et al. (2018, November). *Playbook in cyber security. Best practices in overcoming threats to elections in Ukraine.* International Foundation for Electoral Systems. Retrieved September 9, 2021 from <http://surl.li/bkaql> [in Ukrainian].
56. *Research on expediency of new election technologies implementation.* (2020, February). International Foundation for Electoral Systems. Retrieved September 9, 2021 from <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2019/04/IFES-Ukraine-Feasibility-Study-on-the-Introduction-of-New-Elections-Technology-for-Ukraine-v1-2020-02-13-Ukr.pdf> [in Ukrainian].
57. OPORA. *Roadmap for electoral reforms, referendums and political financing for 2020.* (2020, April 16). OPORA. Retrieved September 9, 2021 from <http://surl.li/bkarh> [in Ukrainian].
58. OPORA. *Joint Declaration on piloting online-voting during the October 2020 local elections.* (2020, July 01). OPORA. Retrieved September 9, 2021 from <http://surl.li/bkarv> [in Ukrainian].

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

УДК 351/354

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2022.04>

Маркеєва Оксана Дмитрівна –
завідувачка відділу
державної та громадської безпеки
центру безпекових досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень,
заслужений юрист України
ORCID:0000-0003-1679-504X

Розвадовський Броніслав Леонович –
головний консультант
відділу державної та громадської безпеки
центру безпекових досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень,
кандидат юридичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-9711-2687

У *статті* проаналізовано дослідження та їх особливості в галузі державно-приватного партнерства (ДПП) у безпековій сфері.

Метою статті є визначення проблемних питань теоретичних підходів до формування державно-приватного партнерства в забезпеченні національної безпеки та способів розвитку безпечного державно-приватного партнерства в Україні з урахуванням передового світового досвіду.

За результатами аналізу праць українських дослідників встановлено, що змістовні глибокі дослідження, які мають наукову та практичну значущість, з цієї проблематики поки що не проводилися. Це потребує переосмислення та актуалізації розвитку державно-приватного партнерства з огляду на необхідність виконання завдань щодо реалізації пріоритетів забезпечення національної безпеки, передбачених Стратегією національної безпеки України.

Зважаючи на особливості загроз національній безпеці та національним інтересам України, партнерство держави та приватного сектору в базових сферах національної безпеки потребує комплексного дослідження.

Національна безпека стає результатом колективних дій держави і суспільства, натомість механізми державно-приватного партнерства у сфері національної безпеки законодавством України

не врегульовані. Створення правового підґрунтя та інституційне забезпечення є засадничими чинниками формування ефективної моделі державно-приватного партнерства у сфері безпеки.

Запровадження державно-приватного партнерства у військовій сфері, сферах оборони та військового будівництва, державної та громадської безпеки, кібербезпеки та цивільного захисту потребує значної підтримки держави.

За результатами дослідження зроблено висновки про те, що недержавний (приватний) сектор безпеки має стати невід'ємною частиною системи національної безпеки України. Підготовлено пропозиції щодо формування ефективної системи державно-приватного партнерства у безпечовій сфері, передусім з удосконалення законодавчої бази щодо розвитку державно-приватного партнерства та спільного розроблення конкретних заходів.

Ключові слова: державно-приватне партнерство, національна безпека, державна безпека, кібербезпека, громадська безпека, захист критичної інфраструктури, цивільний захист.

Oksana Markieieva, Bronislav Rozvadovskyi

THEORETICAL APPROACHES TO PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS IN TERMS OF NATIONAL SECURITY

The article reviews the research on public-private partnerships and singles out their features pertaining to national security.

The purpose of this article is to identify problematic issues of theoretical approaches to the formation of public-private partnerships in the realm of national security and ways to develop secure public-private partnerships in Ukraine, taking into account world best practices.

The authors' review of the Ukrainian research shows that there is currently a lack of in-depth and meaningful studies of theoretical and practical significance on this issue, which indicates the need for rethinking and updating the development of public-private partnerships given the requirement to implement national security priorities as set by the National Security Strategy of Ukraine.

The nature of the threats to the national security and national interests of Ukraine requires a comprehensive study of partnerships between the state and the private sector in the basic areas of national security.

National security is the result of collective actions of the state and society, while the mechanisms of public-private partnerships in the field of national security are not regulated by Ukrainian legislation. Creating a legal basis and institutional support are fundamental factors in forming an effective model of public-private partnership in the field of security.

The introduction of public-private partnerships in the areas of the military, defense and military construction, state and public security, cybersecurity and civil protection requires significant state support.

Furthermore, the non-governmental (private) security sector should become an integral part of the national security system of Ukraine.

The authors develop proposals for the formation of an effective system of public-private partnership for the purposes of national security. First and foremost, these include the improvement of the legal framework for the development of public-private partnership and the joint development of specific measures.

Keywords: public-private partnership, national security, state security, cyber security, protection of critical infrastructure, public security, civil protection.

У наукових дослідженнях розрізняють національну безпеку як явище дійсності (об'єктивна реальність), практики і як теоретичну категорію. Національна безпека як теоретична категорія є відображенням об'єктивної реальності в різноманітних доктринах, концепціях, поняттях, термінах тощо.

В Україні за часів незалежності В. Горбулін, О. Белов, О. Власюк, А. Качинський та інші вітчизняні науковці сформували теоретичні основи національної безпеки [1–3]. Так, В. Горбулін та А. Качинський визначають безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, а також довкілля в різних сферах життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз. Учені доходять висновку, що це тлумачення безпеки у світовій науковій літературі є практично канонізованим [1, с. 14–17].

Потрібно враховувати деякі особливості, досліджуючи теорію національної безпеки: по-перше, вона постійно розвивається і збагачується завдяки новим дослідженням в усіх сферах суспільного життя; по-друге, об'єкт теорії національної безпеки є дуже масштабним, складним і динамічним. Через це в ній міститься багато суперечливих положень, які після практичної перевірки викристалізуються в наукові знання.

Питання розвитку державно-приватного партнерства (ДПП) належить до напрямів реалізації пріоритетів національних інтересів України та забезпечення національної безпеки, визначених Стратегією національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни», затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392 [4]. На сьогодні існують проблеми щодо впровадження державно-приватного партнерства у забезпеченні національної безпеки, зокрема у сферах воєнної, державної, громадської безпеки, цивільного захисту, кібербезпеки. Це зумовлює актуальність дослідження зазначеної проблеми задля вироблення відповідних науково обґрунтованих пропозицій щодо її розв'язання.

Усталеним є визначення державно-приватного партнерства як системи відносин між державним та приватним партнерами, під час реалізації яких ресурси обох партнерів об'єднуються з відповідним розподілом ризиків, відповідальності та винагород (відшкодувань) між ними, для взаємовигідної співпраці на довгостроковій основі у створенні (відновленні) нових та/або модернізації (реконструкції) наявних об'єктів, які потребують залучення інвестицій, та у користуванні (експлуатації) такими об'єктами [5].

Окремі аспекти державно-приватного партнерства у безпековій сфері досліджували українські науковці В. Крутлов, В. Бойко, О. Єрменчук, М. Пальчик, Ю. Романюк та ін.

В. Крутлов зазначає, що сучасна система державного управління орієнтується на розуміння безпеки в контексті складних викликів міжнародної агресії, тероризму, зміни клімату, економічних криз та нестабільності. Сфера безпеки ще достатньо нова для використання у моделях державно-приватного партнерства, але має значний потенціал та можливості для вирішення завдань забезпечення безпеки. Дослідник констатує, що, «враховуючи управлінську оперативність, технічний та фаховий потенціал, залучення власних інвестицій, приватний власник може вирішувати делеговані державою завдання щодо боротьби з тероризмом, кіберзлочинністю, захисту критичної інфраструктури, усунення наслідків надзвичайних ситуацій та екологічних катастроф» [6].

В. Бойко, досліджуючи європейський досвід державно-приватного партнерства, акцентує увагу на тому, що воно налагоджене у сфері кібербезпеки та має належне нормативно-правове забезпечення в країнах ЄС. За результатами такого аналізу науковець робить висновок про те, що в Україні процеси налагодження ефективного ДПП у сфері кібербезпеки поки що перебувають у початковому стані, партнерство обмежується діяльністю громадських рад, сформованих при суб'єктах національної системи кібербезпеки держави [7].

Здійснюючи аналіз правових основ регулювання державно-приватного партнерства у сфері захисту критичної інфраструктури та урахування міжнародний досвід, О. Єрменчук і М. Пальчик виокремили напрями, у яких доцільно розвивати партнерство в зазначеній сфері. До них дослідники відносять захист критичної інфраструктури від загроз у сфері державної безпеки, діяльності організованих злочинних угруповань, надзвичайних ситуацій тощо [8].

Зміст ДПП у сфері кібербезпеки, проблеми його правового забезпечення детально висвітлені в аналітичній доповіді «Державно-приватне партнерство у сфері кібербезпеки: міжнародний досвід та можливості для України», підготовленої науковцями Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) [9]. Досвід України свідчить про наявність значного потенціалу для формування повноцінної платформи кібербезпечового державно-приватного партнерства у загальнонаціональних

масштабах. У протидію російській агресії, зокрема терористичним та інформаційним атакам у кіберпросторі, значний внесок роблять волонтери, бізнес-структури та громадські організації. Патріотично налаштовані «хактивісти» здійснювали злами комп'ютерних систем терористів та їхніх російських кураторів; отримували доступ до поштових скриньок осіб, залучених до організації та реалізації російської агресії проти України; відслідковували акаунти в соціальних мережах та мережі Інтернет, через які терористичні угруповання вели свою агітацію та збирали кошти; блокували окремі електронні гаманці посібників терористів; допомагали ідентифікувати осіб, які беруть участь у збройному протистоянні на сході України проти сил АТО/ООС, тощо. Цей досвід надав можливість значно розширити й деталізувати рамки державно-приватної взаємодії у законодавстві, що регулює сферу кібербезпеки.

Ю. Романюк і В. Паливода, розкриваючи роль недержавних інституцій у зміцненні сектору безпеки і оборони, зазначають, що на державному рівні необхідно чітко визначити роль інститутів та організацій громадянського суспільства у розбудові системи національної стійкості, створити ефективні платформи для залучення таких організацій до вирішення різних питань і потреб національної безпеки, розробити інструменти для підвищення їхньої ролі у цій сфері. Аналізуючи міжнародний досвід, автори зупиняються на практиці США та Великої Британії, де спеціальні й розвідувальні служби глибоко інтегровані у недержавні інституції, громадські організації, структури приватного сектору. У Польщі функціонують недержавні інституції, які виконують дослідження у сфері національної безпеки з використанням методів розвідки на підставі відкритих джерел. Зазначені науковці, посилаючись на результати власних досліджень, зробили слушний висновок про необхідність «побудови єдиної загальнодержавної системи, в якій недержавні інституції та громадяни України стануть невід'ємними повноцінними суб'єктами сектору безпеки, а кожен елемент цієї системи виконуватиме чітко поставлені перед ним завдання» [10].

Отже, наукові розробки українських дослідників щодо партнерства держави та приватного сектору в забезпеченні національної безпеки стосуються окремих сфер безпеки та в основному базуються на аналізі іноземного досвіду правового забезпечення впровадження державно-приватного партнерства. Водночас характер загроз національній безпеці та національним інтересам України потребує комплексного дослідження партнерства держави та

приватного сектору в базових сферах забезпечення національної безпеки.

Формуванню ефективного державно-приватного партнерства у сфері національної безпеки України присвячена аналітична доповідь «Держава та приватний сектор на захисті національної безпеки: від взаємодії до партнерства», підготовлена фахівцями НІСД та експертами в галузі корпоративної безпеки [11].

У цій аналітичній доповіді комплексно досліджувалися політико-правові умови розвитку державно-приватного партнерства в забезпеченні національної безпеки, відповідний іноземний досвід, підходи до практичного впровадження ДПП в окремих сферах національної безпеки, зокрема воєнній, оборони та військового будівництва, державної та громадської безпеки, цивільного захисту, кібербезпеки та протидії дезінформації. Крім того, було визначено напрями вдосконалення правового забезпечення державно-приватного партнерства у сферах національної безпеки і оборони.

Під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, зокрема збройної агресії Російської Федерації (РФ) проти України, тимчасової окупації територій АР Крим та окремих районів Донецької і Луганської областей (ОРДЛО), необхідності забезпечення реалізації політики євроатлантичної інтеграції України, виникла потреба комплексного вдосконалення українського законодавства з питань національної безпеки і оборони.

У результаті реалізації інтеграційних прагнень України положення, що регулюють діяльність органів сектору безпеки і оборони, наближені до норм і стандартів ЄС та НАТО. Імплементовано безпекові положення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [12].

За участі експертів Офісу зв'язку НАТО в Україні, Консультативної місії ЄС з реформування сектору цивільної безпеки в Україні, Групи з розбудови оборонних інститутів (США) був розроблений Закон України «Про національну безпеку України», який ухвалила Верховна Рада України. Цей Закон визначив основи та принципи національної безпеки і оборони, цілі та основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист від загроз [13].

Забезпечення національної безпеки відповідно до цього Закону здійснює сектор безпеки і оборони України. У його складі – сили безпеки; сили оборо-

ни; оборонно-промисловий комплекс; громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки (ст. 12). При цьому недержавні структури безпеки не розглядаються як елемент сил безпеки.

Зазначимо, що Закон визначає партнерство держави з приватним сектором у забезпеченні національної безпеки. Реалізація Стратегії національної безпеки (ст. 26), Стратегії розвитку оборонно-промислового комплексу (ст. 30) і Стратегії кібербезпеки (ст. 31) здійснюється з використанням механізмів державно-приватного партнерства.

У ЄС впровадження ДПП у сфері безпеки активізувалося завдяки офіційній інформації Європейської Комісії [14], де йдеться про необхідність реалізації механізмів державно-приватного партнерства на загальноєвропейському рівні. Основою державно-приватної взаємодії у боротьбі з тероризмом є підвищення безпеки у спосіб взаємної довіри між державним і приватним секторами, вироблення й дотримання чітких цілей і стратегій, розподілу обов'язків і повноважень [15].

У більшості європейських країн сектор безпеки включає приватні організації сектору безпеки: охоронні підприємства, недержавні служби безпеки, приватні оборонно-промислові компанії тощо, а також цивільні організації, які досліджують безпекове середовище чи надають консультації з відповідних питань: громадські організації, аналітичні й дослідні центри, засоби масової інформації певної спрямованості тощо. Так, у Великій Британії положення щодо доцільності зміцнення ДПП закріплено у Стратегії національної безпеки, Антитерористичній стратегії, Стратегії захисту кіберпростору та урядовому Плані розвитку національної інфраструктури. Розвитку ДПП також активно сприяє Національний центр кібербезпеки, який надає консультативні послуги приватним компаніям та організаціям щодо фізичної безпеки національної інфраструктури [16].

У країнах Євросоюзу, США, Канади значна увага приділяється створенню організаційно-правових механізмів захисту критичної інфраструктури від терористичних атак і кібератак з використанням ДПП, що відображається у стратегіях національної безпеки, захисту критичної інфраструктури, антитерористичній, захисту кіберпростору тощо. Найбільш передовими в галузі розроблення та застосування національних стратегій кібербезпеки серед держав – членів ЄС є Норвегія, Естонія, ФРН, Австрія, Угорщина, Нідерланди [17].

Створення правового підґрунтя та інституційне забезпечення у зазначених країнах є засадничими чинниками формування ефективної моделі ДПП у сфері безпеки, що має трансформуватись у безпекову сферу України.

Водночас механізм державно-приватного партнерства у сфері національної безпеки законодавством України не врегульовано. Зокрема, Закон України «Про державно-приватне партнерство» [18] стосується лише правовідносин партнерства у сфері об'єктів нерухомості, інфраструктури (концесій) тощо. Поза правовим полем ДПП наразі перебуває низка специфічних активностей: охорона, детективна діяльність, розвідка, військовий консалтинг, правоохоронна, контррозвідувальна, антитерористична діяльність тощо.

Запровадження ДПП у військовій сфері, сфері оборони та військового будівництва потребує значної підтримки держави. Досвід протистояння російській агресії свідчить про готовність приватних підприємців вкладати свій капітал у розроблення й виробництво озброєння для Збройних Сил України. Підприємці самі визначають потреби військових, самі вкладають гроші у створення нових зразків озброєння та військової техніки, ризикуючи цими коштами, очікують на державне замовлення своєї продукції.

Приватному сектору економіки необхідно забезпечити доступ до змісту державного оборонного замовлення. У країнах НАТО діє десятирічний план закупівлі озброєння, що публікується в інтернеті для широкого загалу. Це надає можливість приватним компаніям планувати свою науково-технічну діяльність, здійснювати підготовку кадрів, виробництво, взаємодіяти з контрагентами та постачальниками складників і сировини, зміцнювати свої позиції на міжнародному ринку озброєнь. В Україні необхідно також законодавчо встановити можливість укладення довгострокових (до п'яти років) контрактів на розроблення складних систем озброєння. Це уможливить ритмічне фінансування протягом зазначеного часу, незалежно від перебігу фінансового року в Україні [11, с. 24].

Є потреба правового врегулювання приватних військових послуг в Україні. Присутність України як повноцінного гравця на світовому ринку приватних військових послуг сприятиме додатковим валютним надходженням у країну.

У сфері державної та громадської безпеки приватний сектор володіє значним потенціалом для

успішного вирішення завдань із протидії тероризму, боротьби з кіберзлочинністю, захисту критичної інфраструктури, усунення наслідків надзвичайних ситуацій, техногенних та екологічних катастроф тощо [11, с. 29].

Приватні компанії можуть співпрацювати з вітчизняними спецслужбами з питань розвідувальної, інформаційно-аналітичної, контррозвідувальної діяльності. На думку експертного середовища приватного сектору безпеки [11, с. 28], в Україні найбільш адаптованими до застосування на практиці можливостей ДПП є положення Закону України «Про розвідку» [19].

У Законі України «Про боротьбу з тероризмом» (ч. 6 ст. 4) визначено, що до участі в антитерористичних операціях, за рішенням керівництва антитерористичної операції, можуть бути залучені з дотриманням вимог цього Закону підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості та форми власності [20].

Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [21] встановлює одним із принципів забезпечення кібербезпеки в Україні державно-приватну взаємодію, співпрацю з громадянським суспільством у сфері кібербезпеки та кіберзахисту (ст. 7). Закон передбачає способи забезпечення державно-приватної взаємодії у сфері кібербезпеки (ст. 10), які є законодавчою рамкою і потребують подальшого розвитку в підзаконних актах.

ДПП у сфері кібербезпеки є одним із визначальних елементів системи національної безпеки держави і потребує практичних кроків для розвитку. Метою такого партнерства потрібно визначити побудову цілісної та ефективної системи кібербезпеки держави, що складається як із захисних, так і з наступальних систем та засобів. Водночас на практиці розвитку ДПП у цій сфері бракує системності, довіри партнерів, ініціативності. Сфера кібербезпеки є закритою, зокрема щодо інформування фахівців, суб'єктів забезпечення кібербезпеки, що не дає змоги розвивати комунікації, реалізовувати нові проекти тощо.

Державно-приватне партнерство є одним із важливих чинників створення ефективної системи захисту критичної інфраструктури в Україні. Реалізація ДПП у цій сфері дозволить зміцнити систему забезпечення національної безпеки, зокрема посилити її здатність до попередження кризових ситуацій, терористичних і диверсійних загроз. Значна кількість підприємств критичної інфраструктури України

належить до об'єктів приватної (повністю або сумісно із державою) власності. Приватні власники як ніхто інший зацікавлені у їх безпеці, вони повинні та готові її забезпечувати разом із державою, використовуючи власні ресурси [11, с. 29].

Терористичні акти та диверсії є інструментом цілеспрямованого підризу спроможності держави забезпечувати сталий розвиток суспільства та економіки. Підтвердженням цьому є політика РФ і керованих нею угруповань щодо порушення функціонування та знищення об'єктів промисловості, транспортної інфраструктури, об'єктів електро-, газо- і водопостачання для населення та промислових споживачів.

Концепція створення державної системи захисту критичної інфраструктури [22] проблемою цієї сфери визначає, зокрема, нерозвиненість державно-приватного партнерства у ній. Відповідно, розбудова ДПП у сфері захисту критичної інфраструктури й визначення зобов'язань держави та власників (розпорядників) об'єктів критичної інфраструктури є способом підвищення безпеки та забезпечення її стійкості.

Закон України «Про критичну інфраструктуру» [23] дозволяє реалізувати мету Концепції щодо запровадження ДПП. Автори Закону зважили на те, що переважна більшість об'єктів критичної інфраструктури перебуває в приватній власності, тому основна відповідальність за їх захист покладається на власників/операторів. Отже, встановлення ефективного державно-приватного партнерства дозволить досягти належного рівня стійкості та захищеності національної системи. ДПП як спосіб забезпечення стійкості системи надасть змогу поширити новітні технології на державний сектор, сприятиме оптимізації використання та економії бюджетних коштів.

Розвитку державно-приватного партнерства у сфері громадської безпеки сприятиме передусім належний розвиток приватних охоронних, безпекових і детективних послуг. Суб'єкти підприємництва, що надають такі послуги, зможуть брати участь у ДПП, якщо держава уповноважить їх виконувати деякі функції, передані на аутсорсинг.

Досвід розвинених країн [11, с. 32–33], у яких надання цих послуг належно врегульовано, свідчить про те, що функціонування ринку детективних послуг підвищує гарантії безпеки громадян та бізнесу, захисту майнових прав. Ефективність приватних суб'єктів позитивно впливає на державні право-

охоронні органи й стан правопорядку в державі. Суб'єкти приватної детективної діяльності надають бізнесу суттєву допомогу у вивченні доброчесності та фінансового становища потенційних партнерів, що запобігає укладанню ризикованих угод, здійснюють розшук недобросовісних боржників та їхнього майна. Наприклад, у Франції приватні детективні служби залучаються до виявлення фактів приховування доходів від оподаткування.

В Україні наразі зазначений вид послуг на законодавчому рівні не визначений, хоча професія детектива вже давно фактично існує в нашій державі.

Співпраця між державним і приватним секторами щодо надзвичайних ситуацій є особливою формою ДПП, яка впроваджується з метою поліпшення управління кризовими ситуаціями [24] завдяки координації та співпраці між приватними й державними суб'єктами.

В Україні правове регулювання механізму ДПП щодо попередження та реагування на надзвичайні ситуації, зокрема в базових законодавчих актах, відсутнє. Водночас триває приватизація багатьох потенційно небезпечних підприємств, високим є ризик техногенних аварій через зношеність основних фондів підприємств та об'єктів, включно й підвищеної небезпеки. Це зумовлює нагальну необхідність правового врегулювання державно-приватного партнерства у безпековій сфері, налагодження активного залучення недержавних суб'єктів до розв'язання проблем, що існують.

У розвинених країнах світу застосування ДПП у забезпеченні національної безпеки є поширеною практикою, а розвитку взаємодії державного та приватного сектору приділяється значна увага. Передовими країнами у формуванні й розвитку ДПП варто вважати Велику Британію, Францію, Німеччину та США. У них створення правової основи та інституційне забезпечення є першоосновою формування ефективної моделі державно-приватного партнерства у сфері безпеки. Саме тому, ґрунтуючись на кращих закордонних практиках, формування ефективної системи ДПП у сфері національної безпеки має стати невід'ємною умовою захисту та подальшого розвитку України.

Нові виклики вимагають прийняття законодавчих актів щодо врегулювання зазначених проблемних питань розвитку ДПП у сфері національної безпеки, зокрема стосовно розподілу відповідальності між державою та приватним сектором, координації дій відомчих систем захисту й реагування на різні види загроз.

Висновки та рекомендації

Формування ефективної системи державно-приватного партнерства у сфері національної безпеки має стати невід'ємною умовою збереження й розвитку України. А це, своєю чергою, передбачає розроблення відповідних засад упровадження ДПП у сфері національної безпеки України.

Недержавний (приватний) сектор безпеки – це частина системи національної безпеки України. У сучасних безпекових умовах розвиток ДПП потребує вдосконалення законодавчої бази та розроблення конкретних заходів партнерства.

З метою розвитку державно-приватного партнерства у сфері національної безпеки пропонується розробити:

- проект Закону про внесення змін до Закону України «Про національну безпеку України» (розділ 1, ст. 1), якими чітко передбачити суб'єктність недержавного (приватного) сектору безпеки у системі національної безпеки України, зокрема зазначити, що недержавний (приватний) сектор безпеки є невід'ємною складовою частиною системи забезпечення національної безпеки України; імплементувати ці положення Закону у Стратегію національної безпеки України;
- проект Закону про внесення змін до Закону України «Про державно-приватне партнерство» щодо включення окремого розділу «Про державно-приватне партнерство у сфері національної безпеки», зважаючи на всі особливості такого партнерства в частині захисту інформації;
- законопроекти, які стимулюватимуть розвиток державно-приватного партнерства в окремих сферах, а також приватного ринку безпекових послуг.

Список використаних джерел

1. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України. Київ : ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2007. 592 с.
2. Белов О. Ф. До питання про політико-правові моделі забезпечення національної безпеки України. *Державна безпека України*. 2004. № 1(1). С. 7–14.
3. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : вибр. наук. праці. Київ : НІСД, 2016. 528 с.
4. Про рішення Ради національної безпеки України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. *Офіційний вісник України*. 2020. № 75. Ст. 2377.
5. Державно-приватне партнерство в Україні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Державно-приватне_партнерство_в_Україні (дата звернення: 20.12.2021).
6. Круглов В. В. Роль державно-приватного партнерства у сфері безпеки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 12. С. 107–110.
7. Бойко В. О. Європейський досвід державно-приватного партнерства: підходи до формування та нормативно-правові засади. *Стратегічні пріоритети*. 2019. № 1(49). С. 28–36.
8. Державно-приватне партнерство у сфері кібербезпеки: міжнародний досвід та можливості для України : аналіт. доп. / за заг. ред. Д. Дубова. Київ : НІСД, 2018. 84 с.
9. Єрменчук О. П., Пальчик М. Л. Проблемні аспекти правового регулювання державно-приватного партнерства у сфері захисту критичної інфраструктури. URL: http://academy.ssu.gov.ua/ua/page/page_1581342397.htm (дата звернення: 10.09.2021).
10. Романюк Ю. П., Паливода В. О. Роль недержавних інституцій у зміцненні сектору безпеки і оборони держави. *Стратегічна панорама*. 2020. № 1–2. С. 21–28.
11. Держава та приватний сектор на захисті національної безпеки: від взаємодії до партнерства : аналіт. доп. / [О. Д. Маркеєва, Б. Л. Розвадовський]. Київ : НІСД, 2021. 72 с.
12. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони України : Закон України від 16.09.2014. № 1678-VII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2014. № 40. Ст. 2021.
13. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2018. № 31. Ст. 241.
14. Protecting Europe from large scale cyber-attacks and disruptions: enhancing preparedness, security and resilience. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009DC0149&from=EN> (дата звернення: 20.12.2021).
15. National Cyber Security Centre (United Kingdom). URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/National_Cyber_Security_Centre_\(United_Kingdom\)](https://en.wikipedia.org/wiki/National_Cyber_Security_Centre_(United_Kingdom)) (дата звернення: 20.12.2021).
16. Dunn-Cavelty M. and Suter M. Public-Private Partnerships are no Silver Bullet: An Expanded Governance Model for Critical Infrastructure Protection. *International Journal of Critical Infrastructure Protection*. 2009. Vol. 2(4). Pp. 179–187.
17. Глобальный индекс кибербезопасности и профили по киберблагополучию : отчет. Женева : ABI Research, 2015. 516 с.
18. Про державно-приватне партнерство : Закон України від 01.07.2010 № 2404-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2010. № 40. Ст. 524.
19. Про розвідку : Закон України від 17.09.2020 № 912-IX. *Офіційний вісник України*. 2020. № 86. Ст. 2761.
20. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 25. Ст. 180.
21. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017. № 2163-VIII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2017. № 45. Ст. 403.
22. Про схвалення Концепції створення державної системи захисту критичної інфраструктури : Розпорядження Кабінет Міністрів України від 06.12.2017 № 1009-р. *Офіційний вісник України*. 2018. № 7. Ст. 271.
23. Прийнято Закон «Про критичну інфраструктуру». URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/216426.html> (дата звернення: 20.12.2021).
24. Wiens M. et al. Collaborative Emergency Supply Chains for Essential Goods and Services. In *Urban Disaster Resilience and Security. Addressing Risks and Societies*. Springer : Cham, 2018. Pp. 145–168.

References

1. Horbulin, V. P., & Kachinskyi, A. B. (2007). *Systems and conceptual framework of Ukraine's national security strategy*. Kyiv: DP "NVT "Yevroatlantykinform", 592 p. [in Ukrainian].
2. Bielov, O. F. (2004). On the issue of political and legal model of Ukraine's national security. *State security of Ukraine*, 1(1), 7–14 [in Ukrainian].
3. Vlasiuk, O. S. (2016). *National Security of Ukraine: Evolution of Domestic Policy Problems*. Kyiv, NISS, 528 p. [in Ukrainian].
4. The Strategy of National Security of Ukraine approved by Decree of the President of Ukraine of 2020, September 14, No. 392/2020. (2020). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 75, Art. 2377 [in Ukrainian].
5. Public-private partnership in Ukraine. (n.d.). In *Wikipedia*. https://uk.wikipedia.org/wiki/Державно-приватне_партнерство_в_Україні [in Ukrainian].
6. Kruglov, V. V. (2018). The role of public-private partnership in the field of security. *Investytsiyyi: praktyka ta dosvid*, 12, 107–110 [in Ukrainian].
7. Boyko, V. O. (2019). European experience of public-private partnership: approaches to formation and regulatory framework. *Strategichni prioriteti*, 1(49), 28–36 [in Ukrainian].
8. Dubov, D. (Ed.). (2018). *Public-private partnership in cybersecurity: international experience and opportunities for Ukraine*. Kyiv: NISS, 84 p. [in Ukrainian].
9. Yermenchuk, O. P., & Palchyk, M. L. *Problematic aspects of legal regulation of public-private partnership in the field of critical infrastructure protection*. (n.d.). Retrieved September 10, 2021 from http://academy.ssu.gov.ua/ua/page/page_1581342397.htm [in Ukrainian].
10. Romanyuk, Yu. P., & Palyvoda, V. O. (2020). The role of non-governmental institutions in strengthening the security and defense sector of the state. *Strategichna panorama*, 1–2, 21–28 [in Ukrainian].
11. Markeyeva, O., & Rozvadovskyi, B. (2021). *The state and the private sector in the protection of national security: from interaction to partnershi*. Kyiv: NISS, 72 p. [in Ukrainian].
12. On the ratification of the Association Agreement between Ukraine and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member States. Law of Ukraine of 2014, September 16, No. 1678-VII. (2014). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 40, Art. 2021 [in Ukrainian].
13. On National Security of Ukraine. Law of Ukraine of 2018, June 21, No. 2469-VIII. (2018). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 31, Art. 241 [in Ukrainian].
14. EU. *Protecting Europe from large scale cyber-attacks and disruptions: enhancing preparedness, security and resilience*. (n.d.). European Union. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009DC0149&from=EN> [in English].
15. National Cyber Security Centre (United Kingdom). (n.d.). In *Wikipedia*. [https://en.wikipedia.org/wiki/National_Cyber_Security_Centre_\(United_Kingdom\)](https://en.wikipedia.org/wiki/National_Cyber_Security_Centre_(United_Kingdom)) [in English].
16. Dunn-Cavelty, M., & Suter, M. (2009). Public-Private Partnerships are no Silver Bullet: An Expanded Governance Model for Critical Infrastructure Protection. *International Journal of Critical Infrastructure Protection*. Vol. 2(4). Pp. 179–187 [in English].
17. *Global Cybersecurity Index & Cyberwellness Profiles: Report*. (2015). Geneva: ABI Research. https://www.itu.int/dms_pub/itu-d/opb/str/D-STR-SECU-2015 [in Russian].
18. On the Public-Private Partnership. Law of Ukraine of 2010, July 01, No. 2404-VI. (2010). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 40, Art. 524 [in Ukrainian].
19. On Intelligence. Law of Ukraine of 2020, September 17, No. 912-IX. (2020). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 86, Art. 2761 [in Ukrainian].
20. On combating terrorism. Law of Ukraine of 2003, March 20, No. 638-IV. (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 25, Art. 180 [in Ukrainian].
21. On the Basic Principles of Cybersecurity in Ukraine. Law of Ukraine of 2017, October 05, No. 2163-VIII. (2017). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 45, Art. 403 [in Ukrainian].
22. On Approval of the Concept of the Establishment of a State System of Critical Infrastructure Protection. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 2017, December 06, No. 1009-p. (2018). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 7, Art. 271 [in Ukrainian].
23. The Law on Critical Infrastructure was Adopted. (2021, November 16). Gov.ua. Retrieved December 20, 2021 from <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/216426.html> [in Ukrainian].
24. Wiens, M., et al. (2018). Collaborative Emergency Supply Chains for Essential Goods and Services (pp. 145–168). In *Urban Disaster Resilience and Security. Addressing Risks and Societies*. Springer: Cham [in English].

РАКЕТНО-ЯДЕРНІ ПРОГРАМИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

УДК 327.5(470+571)(73)

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2022.05>

Мироненко Вячеслав Володимирович –
співробітник Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національного університету оборони України
імені Івана Черняхівського,
кандидат технічних наук
ORCID: 0000-0003-0236-4134

➔ **Аспекти** становлення й розвитку російських ракетно-ядерних програм мають важливе науково-теоретичне й практичне значення в сучасній політичній науці з огляду на загострення міжнародних відносин, у якому Російська Федерація, що є постійним членом Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, бере участь. Росія має другий за чисельністю ракетно-ядерний потенціал у світі. У політичній доктрині цієї держави задекларована можливість його застосування, що становить загрозу глобальному миру та існуванню людства загалом. Зважаючи на зазначене, метою статті є аналіз становлення ракетно-ядерних програм у Росії та етапів їх розвитку для розуміння політичної природи цих процесів і можливостей використання РФ такого виду озброєнь. У статті використано історичні й політологічні методи досліджень, серед яких провідними є методи історичної реконструкції та аналітичної інтерпретації. Досліджено особливості становлення російських ракетно-ядерних програм у різні етапи історичного розвитку. Подано авторську періодизацію розвитку російських ракетно-ядерних програм. У рамках дослідження з'ясовано, що зазначені програми формувалися протягом трьох етапів: 1) 1940-і роки – 1991 р. – становлення ракетно-ядерних програм; 2) 1991–2014 рр. – скерованість ракетно-ядерних програм здебільшого на оборонну функцію; 3) 2014 р. – донині – ракетно-ядерні програми використовуються як чинник політичного впливу на західні держави з метою закріплення анексованих РФ територій. Доведено, що на сьогоднішній день характерною практичною особливістю розвитку ракетно-ядерних програм Російської Федерації слід визнати нарощування кількісно-якісних показників ракетно-ядерного потенціалу та використання цих програм у зовнішньополітичному позиціюванні та впливі на міжнародні процеси.

Ключові слова: ракетно-ядерне озброєння, зовнішня політика, гонка озброєнь, Карибська криза.

Viacheslav Myronenko

NUCLEAR MISSILE PROGRAMS OF THE RUSSIAN FEDERATION: HISTORY AND MODERNITY

The formation and development of Russia's nuclear missile programs is of great scientific, theoretical and practical importance in modern political science in view of the aggravation of international relations involving the Russian Federation, which is a permanent member of the United Nations Security Council. The Russian Federation has the second largest nuclear missile stockpile and the political doctrine of this state declares the possibility of their use, which poses a threat to global peace and the existence of humankind in general. Given the above challenges, the purpose of this article is to analyze the formation and stages of development of Russia's nuclear missile programs in order to understand the political nature of these processes and prospects for the use of this type of weapon. The article uses historical and political science research methods, with the primary emphasis on the methods of historical reconstruction and analytical interpretation. The article examines the formation of Russian nuclear missile programs at various historical stages. The author breaks down the development of the Russian nuclear missile programs and characterizes each period. This breakdown covers three stages: 1) 1940s – 1991, when nuclear missile programs were established; 2) 1991–2014, when nuclear missile programs carried a primarily defensive function; 3) 2014 – to the present, when nuclear missile programs are used to politically influence Western countries in order to consolidate the annexed territories. The author proves that the distinctive practical features of the current Russian nuclear missile programs include the increase of quantitative and qualitative indicators of nuclear missile capability, as well as the use of these programs in foreign policy positioning and influencing international processes.

Keywords: nuclear missiles, foreign policy, arms race, Cuban Missile Crisis.

Ракетно-ядерні програми Російської Федерації (РФ) перебувають у центрі уваги багатьох дослідників, які працюють у цій сфері політичних досліджень, а також є постійним предметом дискусій у політологічних студіях, так само як і ракетно-ядерні програми США. Актуальність дослідження історії розвитку та сучасного стану ракетно-ядерних програм РФ зумовлена деструктивною воєнно-політичною активністю цієї держави, вторгненнями на території інших держав, створенням міжнародної напруженості та іншими політичними і воєнними заходами, які розбалансовують безпекове статус-кво сучасного постбіполярного світового порядку. У цьому контексті наявність другого за величиною ракетно-ядерного потенціалу в країні, котра проводить політику порушення мирного співіснування держав і народів у світі, стає предметом пильної дослідницької уваги. Зокрема, актуальною проблемою є аналіз історії становлення ракетно-ядерних програм Російської Федерації.

Українські дослідники проблем ракетно-ядерного озброєння та його значення для політики провідних держав світу (В. Завгородній, Т. Брежнева,

І. Погорелова, О. Салтан, А. Тумашов, С. Юрченко та ін.), зосереджуючись на конкретних питаннях власних наукових студій, на наш погляд, приділяли недостатньо уваги історії розвитку цього воєнно-політичного інституту в РФ, як і питанням його генези та політичного використання.

Метою статті є висвітлення історії становлення та нинішнього стану ракетно-ядерних програм РФ в умовах сучасних політичних процесів. Завдання статті – представити авторську періодизацію розвитку ракетно-ядерних програм Російської Федерації.

Становлення ракетно-ядерних програм у другій за ядерним потенціалом державі – Російській Федерації – розпочалося за часів СРСР. У Радянському Союзі (як і в США) роботи з вивчення ядерної реакції поділу (розщеплення) почалися ще до Другої світової війни, проте з її початком були припинені. Відновилися вони лише після того, як у квітні 1943 р. Г. Фльоров, один із авторів відкриття спонтанного поділу ядер урану, написав листа Й. Сталіну, у якому доводив необхідність якомога

швидше розпочати створення ядерної зброї, щоб не допустити відставання від інших держав, які, за зібраними вченим непрямыми даними, вже активно працювали над цією проблемою. І процес справді почав рухатися. Цьому сприяло й те, що 15 лютого 1943 р. в Москві було започатковано роботу єдиного наукового центру зі створення ядерної зброї на чолі з фізиком І. Курчатовим. Після закінчення Другої світової війни діяльність у сфері ядерних досліджень, зокрема й тих, що стосувалися ядерної зброї, продовжилася ще інтенсивніше [1, с. 219].

Одночасно зі створенням ядерної зброї СРСР довелося форсувати створення балістичних ракет як засобів її доставки. Варто підкреслити, що розроблення ракет Радянський Союз розпочав практично одночасно з Німеччиною й упродовж усієї війни мав пріоритет у створенні реактивних систем залпового вогню. Але ракет, аналогічних німецьким «Фау-2», радянське командування не мало. Натомість США набули значних переваг у власних розробках. Справа в тому, що колишні союзники СРСР з антигітлерівської коаліції наприкінці війни здобули не тільки окремі елементи німецького ракетного озброєння, а й значну кількість уже готових до застосування ракет «Фау-2», документацію на них, а також мали змогу залучати до роботи колективи фахівців, які брали участь у створенні та експлуатації цієї зброї. Складнощі були й у тому, що СРСР, витративши колосальні ресурси на відбиття воєнної агресії нацистської Німеччини, розпочав відновлення країни після Другої світової війни, що також потребувало значних коштів. У відповідь на розвиток ракетно-ядерних програм колишніх союзників Радянський Союз був змушений кардинально змінити плани з відновлення зруйнованого війною народного господарства. Не відмовляючись від них зовсім, керівництво держави великі ресурси спрямувало на реалізацію атомного проекту й розвиток ракетної промисловості [2, с. 216].

Конкретні заходи з цього питання визначалися постановою Ради Міністрів СРСР «Питання реактивного озброєння» від 13 травня 1946 р. № 1017-419сс [3, с. 149]. Згідно із цим документом пріоритетними в створенні ракетної техніки були завдання щодо освоєння німецьких далекобійних балістичних ракет «Фау-2», формування з цією метою спеціальної військової частини та створення Державного ракетного полігону [4, с. 448].

Успішне випробування першої радянської ядерної бомби було проведено в умовах секретності 29 серпня 1949 р. на полігоні, побудованому в Семіпалатинській області Казахстану. Після чого

8 березня 1950 р. К. Ворошилов офіційно заявив про наявність в СРСР ядерної бомби, що свідчило про завершення американської монополії у сфері ракетно-ядерних озброєнь. Створивши ядерну зброю, СРСР визначає провідним завданням зрівняти ядерні потенціали – свої та США. У 1962 р., після Карибської кризи, СРСР розпочав значною мірою нарощувати свій стратегічний потенціал. Зазначимо, якщо до Карибської кризи США перевершували СРСР за чисельністю носія в 10 разів, то наприкінці 1960-х переваги вже не було. У розпал чергової близькосхідної кризи керівництво США було змушене сісти за стіл переговорів із СРСР. Переговори в м. Гласборо (Нью-Джерсі, США, червень 1967 р.) між тодішніми президентом США Л. Джонсоном і Головою Ради Міністрів СРСР О. Косигініним уможливили досягти перших домовленостей щодо нерозповсюдження ядерної зброї. Наприкінці весни 1972 р. президент США Р. Ніксон відвідав з офіційним візитом Москву, де 26 травня були підписані два ключових договори: безстроковий Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО) і Договір про обмеження стратегічних озброєнь (СОСО-1). Обидві країни відмовилися від дорогого й дестабілізуючого будівництва систем протиракетної оборони по периметру своїх кордонів. Договір щодо ПРО справив найважливіший стабілізуючий вплив на радянсько-американський військовий баланс. Уперше в післявоєнний період відхід від політики конфронтації привів до матеріалізації клімату розрядки: були укладені десятки міжнародних угод з питань торгівлі, судноплавства, сільського господарства, транспорту, мирного використання атомної енергії та ін. [5, с. 29].

З розвитком російського ракетобудування основним носієм ядерної зброї з моменту її створення була стратегічна авіація. Це вписувалося в концепцію ведення війни, розроблену військовим керівництвом армії США, а потім і керівництвом радянської армії. Але стратегічні бомбардувальники того періоду були мало придатними для нанесення ядерних ударів по передових позиціях військ. Ефективними засобами з ураження сухопутних угруповань противника могли стати винищувачі-бомбардувальники. Але їх застосування обмежували погода і засоби протиповітряної оборони (ППО) противника [6, с. 87].

Російські ракетно-ядерні програми в період пізнього СРСР були скеровані в основному на модернізацію носіїв, створення ракетних комплексів на підводних човнах та стратегічних ракетних комплексів, що мало певний деструктивний вплив на міжнародні відносини. Після розвалу СРСР в 1991 р. відносний спад динаміки розвитку російських ракетно-ядер-

них програм був зумовлений падінням економічного потенціалу. Проте вже у середині 2000-х років, коли посилилася централізація державного апарату в Російській Федерації, ракетно-ядерні програми виходять на авансцену зовнішньої політики Росії, що зміцнилося з остаточним закріпленням В. Путіна у владі.

Водночас зазначимо, що у Воєнній доктрині Російської Федерації, затвердженій В. Путіним у 2000 р., на підставі аналізу військових загроз (перший етап розширення НАТО, використання США та їхніми союзниками в односторонньому порядку військової сили у Югославії) викладалися чіткі позиції РФ щодо ядерної зброї. Росія залишала за собою право використання ядерної зброї у відповідь на загрозу застосування проти неї і (або) її союзників хімічного, бактеріологічного озброєння та ядерної зброї, а також у відповідь на агресію із застосуванням звичайної зброї в ситуаціях, які вона вважатиме критичними для безпеки держави [7]. Остання редакція Воєнної доктрини Російської Федерації була прийнята в грудні 2014 р. У ній стверджується, що основу військової політики РФ становить ідея недопущення ядерного військового конфлікту [8; 9, с. 230]. Проте варто констатувати, що такі «миролюбні» положення не завадили РФ здійснити воєнне вторгнення на суверенну територію України – в Автономну Республіку Крим та на територію окремих районів Луганської і Донецької областей (ОРДЛО).

Росія співпрацювала із США, іншими провідними ядерними державами в галузі недопущення порушень Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), щодо ліквідації північнокорейської ядерної зброї та запобігання створенню такої зброї Іраном, але припинила взаємодію з цих питань після запровадження міжнародних санкцій проти неї за спробу незаконної анексії АР Крим. На Конференції 2015 р. стосовно розгляду дії ДНЯЗ РФ порушила традиційний консенсус «старих» ядерних держав, виступивши на боці делегацій арабських країн щодо спірного питання створення близькосхідної без'ядерної зони, при цьому намагаючись покласти відповідальність за блокування консенсусу на Вашингтон [10, с. 102]. На засіданнях п'яти держав – членів ДНЯЗ, що офіційно володіють ядерною зброєю, де мали розроблятися практичні поступові кроки, за допомогою яких ці п'ять держав могли би ствердити свою незмінну прихильність щодо виконання узятих на себе зобов'язань за ДНЯЗ у сфері роззброєння, Росія виконувала роль пасивного й незацікавленого в досягненні результату учасника [11].

Російський дослідник-політолог А. Арбатов вдається до ядерного шантажу Заходу, «пояснюючи» позицію Москви: «Деякі особливості російського мислення, висловлювань і дій щодо ядерної зброї мають розглядатись як дуже серйозні, особливо в часи високої політичної напруги... Неповноцінність (Росії) зростає в період економічної кризи, низьких цін на нафту і західних санкцій, пов'язаних з катастрофою України. Головна небезпека збройного конфлікту виникає не з грандіозних проєктів експансії Москви, але з її відчуттям уразливості й ізоляції, рішучості йти на ризик, щоб утримати свої позиції й уникнути іміджу слабкої (держави)» [11, с. 41]. Відповідно, на думку російського політолога, Захід заради власної безпеки має уникати «рішучих ядерних дій» РФ, тобто допомогти їй вийти з ізоляції та визнати її сферу впливу у «близькому зарубіжжі» [9, с. 104].

Сучасна Росія – одна з найбільших світових держав із ракетно-ядерним потенціалом, найбільша у світі країна за площею території. Проте РФ значно відстає від своїх основних конкурентів – Сполучених Штатів Америки, Європейського Союзу та Китаю, незважаючи на те, що у неї є одна з найбільш потужних армій і великий ядерний арсенал. Щоб досягти балансу сил, Росія вдосконалює свої збройні сили, зміцнює військово-промисловий комплекс, не соромиться періодично демонструвати «силу м'язів». Стурбована зусиллями НАТО щодо розширення на Схід, Росія прагне консолідуватися в Сирії, Східній Європі та Криму і не боїться «різко» говорити зі своїми сусідами й партнерами, коли на карту поставлені геополітичні інтереси. Незалежно від того, хто перебуває при владі в Москві та хто вважає її особливості, стратегічні інтереси і геополітична мета цієї держави не змінюються. Під впливом важливих процесів низка політичних кіл у РФ вважають колишні союзні республіки своєю втраченою власністю, намагаючись повернути їх. З цією метою російський уряд через такі інститути, як СНД та ОДКБ, намагається контролювати ситуацію на теренах колишнього СРСР і запобігати введенню зовнішніх сил [12].

Хоча сучасна російська воєнна стратегія є продовженням радянської воєнної стратегії, вона заснована на інших ідеологічній, національній, політичній та економічній системах держави. Радянська епоха мала неабиякий вплив на розвиток російської воєнної стратегії. Пік розвитку радянської воєнної стратегії припав на радянсько-німецьку війну 1941–1945 рр. Усі післявоєнні стратегічні концепції були спрямовані проти Сполучених Штатів Америки і НАТО, а також проти Китаю в 1970-х роках. За ко-

роткий час була розроблена теорія ракетно-ядерної стратегії [13, с. 15].

Багатоетапною є еволюція ядерної доктрини Росії, починаючи з 1993 р., коли були затверджені «Основні положення воєнної доктрини Російської Федерації». У них декларується, що «Російська Федерація не застосує своєї ядерної зброї проти будь-якої держави – учасника Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, крім як у випадках:

- а) збройного нападу такої держави, пов'язаного союзною угодою з державою, яка володіє ядерною зброєю, на РФ, її територію, ЗС та інші війська або її союзників;
- б) спільних дій такої держави з державою, яка володіє ядерною зброєю, у здійсненні або підтримці вторгнення або збройного нападу на РФ, її територію, ЗС і інші війська або на її союзників» [14].

Історія її появи відноситься до кінця 60-х років минулого століття і пов'язана із зусиллями щодо зміцнення режиму Договору про нерозповсюдження ядерної зброї через надання гарантій безпеки неядерними країнами, які підписали або планували підписати цей Договір. Відтоді це формулювання, яке задля стислості називають «негативними гарантіями» без'ядерних країн, з незначними варіаціями повторювалося представниками офіційних членів «ядерного клубу». Проте загальної формули «негативних гарантій» ні на Женевській конференції з роззброєння, ні в ООН погодити не вдалося. Тому «негативні гарантії» досі існують із формулюваннями, аналогічними до тих, що містяться в згаданій вище доктрині РФ 1993 р., в односторонніх заявах МЗС РФ, США, Великої Британії та Франції. Але в жодній доктринальній установці цих країн, окрім Росії, подібних формулювань не було і немає [15, с. 42].

У воєнній доктрині Росії від 2000 р. з'явилися нові умови застосування ядерної зброї: «Російська Федерація залишає за собою право на застосування ядерної зброї у відповідь на використання проти неї ядерного та інших видів зброї масового ураження, а також у відповідь на широкомасштабну агресію із застосуванням звичайної зброї в критичних ситуаціях для національної безпеки РФ» [6].

Це формулювання по суті відтворило принципи ядерної стратегії, яких багато років дотримувалися США, Велика Британія та Франція. Ці держави ніколи не заперечували намірів застосувати першими

ядерну зброю в умовах значної переваги країн Варшавського договору на чолі з СРСР в силах загального призначення. Після 1991 р. НАТО набула явної переваги в силах загального призначення і, крім того, мала намір розширити зону відповідальності Альянсу. Разом із тим, за наполяганням тодішнього керівництва МЗС РФ, «негативні гарантії» були збережені як чинники наступності ядерної політики Росії [15, с. 43].

У воєнній доктрині від 2010 р. основна умова застосування Росією ядерної зброї піддалася, здавалось би, незначному за формою, але важливому за змістом коригуванню. Замість слів «у відповідь на широкомасштабну агресію із застосуванням звичайної зброї в критичних ситуаціях для національної безпеки РФ» сказано: «...у разі агресії проти Російської Федерації з застосуванням звичайної зброї, коли під загрозу поставлено саме існування держави» [16]. Останнє формулювання, у всякому разі на декларативному рівні, підвищує поріг застосування ядерної зброї.

Оцінюючи положення цієї доктрини, слід звернути увагу на її критику західними експертами, зокрема низка положень доктрини 2010 р., особливо з питань ядерної політики, що обговорювалися західними експертами, розглядалися поза контекстом російських воєнних доктрин у редакціях 1993 та 2000 рр., а також ядерних доктрин інших держав. Серед західних коментарів і оцінок російської воєнної доктрини в редакції 2010 р. переважали негативні висловлювання, котрі трактують документ або як такий, що не відповідає духові й стану сучасних міжнародних відносин, або як глибоко антизахідний. У кращому випадку, документ розцінювався як результат глибоких суперечностей між російськими політичними елітами, велика частина яких розробляє «антизахідні» воєнні доктрини, а інша – прагне до співпраці із Заходом і НАТО, аж до вступу в Альянс самої Росії [17, с. 45].

Нова російська воєнна доктрина від 2014 р. теж вимагає забезпечити «постійну готовність Збройних Сил, інших військ і органів до стримування та запобігання військовим конфліктам, до збройного захисту Російської Федерації і її союзників у відповідності з нормами міжнародного права і міжнародними договорами Російської Федерації» [18]. Ядерні сили повинні гарантувати «підтримку глобальної і регіональної стабільності і потенціалу ядерного стримування на достатньому рівні». У разі війни доктрина передбачає не тільки ядерний удар у відповідь [18], а й превентивний: «Російська Федерація залишає за собою право застосувати ядерну

зброю у відповідь на застосування проти неї і (або) її союзників ядерної та інших видів зброї масового ураження, а також в разі агресії проти Російської Федерації із застосуванням звичайної зброї, коли під загрозу поставлено саме існування держави». Мета ядерного удару визначається як «нанесення противнику заданого рівня збитку в будь-яких умовах обстановки» [19].

Воєнна доктрина від 2014 р. відкриває нову сторінку в розумінні можливостей застосування ядерної зброї з боку РФ. Насамперед слід зазначити, що Москва чітко проводить «червону межу» для Заходу щодо територій, які вважає сферою власних життєвих інтересів. Зокрема, це держави – сусіди РФ, і Україна в першу чергу.

Наскільки важливі ці «червоні лінії» для Російської Федерації, можна зрозуміти з думок російських політологів. Зокрема, С. Караганов, який раніше був головою Комітету зовнішньої політики і оборони Держдуми РФ, в 2014 р. говорив, що Росія бореться заради територій, які вважає життєво важливими для свого виживання [20]. Тобто, він повторює тезу З. Бжезінського про те, що без України Росія не є тією Росією, якою вона сама себе бачить, – імперією. Заради такого виживання Москва готова застосувати ядерну зброю. Тобто доктрина від 2014 р. підтверджує тезу про роль ядерної зброї як засобу деескалації, використовуючи концепцію «заподіяної шкоди», яка була введена ще воєнною доктриною у 2000 р. [7].

Зокрема, «завдані збитки» визначається як «збиток, суб'єктивно неприйнятний для ворога, який перевищує переваги, які агресор очікує отримати в результаті застосування військової сили» [6]. Ця концепція стосується двох типів конфліктів – традиційного стратегічного стримування, а також стримування обмеженою атакою із застосуванням звичайних озброєнь. Згідно з доктриною великомасштабна (глобальна) ядерна війна сьогодні не перебуває у списку першочергових загроз. Акцент на обмеженому застосуванні ядерної зброї з'являється у воєнній доктрині Росії 2000 р. як реакція на Ко-

совський конфлікт. Основний об'єкт стримування в цій ситуації – американський неядерний потенціал, який може бути використаний як інструмент політичного тиску на Росію [21].

Висновки

Отже, ракетно-ядерні програми РФ пройшли значний еволюційний шлях: від форсованих темпів створення ядерного озброєння, на протипагу ядерному потенціалу США, до розробок засобів доставлення ядерних боезарядів до цілей і формування концепції стримування та доктрини застосування ракетно-ядерної зброї у захисті територіальної цілісності й суверенітету на сучасному етапі. Еволюція ракетно-ядерних програм зазнала змін: від наступально-оборонного вектора до забезпечувальних декларацій щодо можливостей використання такого виду озброєнь.

У розвитку ракетно-ядерних програм Росії потрібно виокремити три етапи: 1) 1940-і роки – 1991 р. – становлення ракетно-ядерних програм, коли політичне керівництво держави використовувало сформований ракетно-ядерний потенціал у політичному впливі на інші ядерні держави з метою встановлення контролю над іншими державами (Карибська криза тощо); 2) 1991–2014 рр., коли ракетно-ядерні програми були спрямовані переважно на оборонну функцію – недопущення порушення територіальної цілісності й суверенітету РФ, а також обмеження втручання у внутрішню політику держави; 3) 2014 р. – донині, коли ракетно-ядерні програми використовуються як чинник політичного тиску на західні держави з метою закріплення анексованих РФ територій у своєму складі (Автономна Республіка Крим, інші території колишніх союзних республік).

Зважаючи на зазначене вище, у подальших дослідженнях варто зосередитися на характеристиці змісту доктринальних основ ракетно-ядерних програм РФ та їх значенні в сучасних безпекових міжнародних відносинах.

Список використаних джерел

1. Щекин А. С. Формирование национальных систем ядерного сдерживания СССР и США в 1940–50-е годы. *Вопросы студенческой науки*. 2021. № 3(55). С. 218–229.
2. Новоселов В. Н. Реализация мобилизационных возможностей советской экономики в процессе развития оборонно-промышленного комплекса СССР (1946–1965 гг.). *Мобилизационная модель экономики: исторический опыт России XX века* : материалы Всерос. науч. конф. / под. ред. Г. А. Гончарова, С. А. Баканова. Челябинск : ООО «Энциклопедия», 2009. С. 211–220.
3. Усынин Ю. К., Федорец Н. В. Развитие отечественного ракетостроения и ракетных войск. Исторический очерк. Саратов : Изд-во ВВКИУ, 1998. 252 с.
4. Постников А. Г. Причины и тенденции развития ядерного оружия артиллерии Сухопутных войск в СССР и США. *Вестник ИрГТУ*. 2015. № 5(100). С. 447–452.
5. Морохов Д. А. Становление российской атомной системы и международное регулирование ядерного нераспространения. *Актуальные проблемы науки и практики*. 2017. № 1(006). С. 26–34.
6. Об утверждении Военной доктрины Российской Федерации : Указ Президента Российской Федерации от 21.04.2000 № 706. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/15386> (дата звернення: 20.12.2021).
7. Военная доктрина Российской Федерации [Дата подписания 25 декабря 2014 г.]. *Российская газета – Федеральный выпуск*. 2014. № 298(6570). 30 дек. URL: <https://rg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.html> (дата звернення: 20.12.2021).
8. Хлопов О. А. Концепция сдерживания и проблемы ядерной безопасности в российско-американских отношениях. *Россия и современный мир*. 2018. № 4. С. 224–232.
9. Політичні проблеми міжнародної безпеки у сфері протидії розповсюдженню ядерної зброї (кінець XX – початок XXI століть) : монографія (електронне видання) / за ред. Кудряченка А. І., Потехіна О. В. Київ : ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України», 2019. 235 с.
10. Einhorn R. Prospects for U.S.–Russian Nonproliferation Cooperation / *Carnegie. Task Force White Paper*. 2016. 26 Feb. URL: <https://carnegieendowment.org/2016/02/26/prospects-for-u.s.-russian-nonproliferation-cooperation-pub-62900> (дата звернення: 20.12.2021).
11. Arbatov A. Understanding the US–Russia Nuclear Schism. *Survival*. 2017. Vol. 59. № 2. Pp. 33–66.
12. СМИ: Рост военной мощи Китая начинает пугать соседей. URL: <https://vz.ru/news> (дата звернення: 20.12.2021).
13. Аллахвердиев Р. А. оглы. Геополитические аспекты современных военных стратегий ведущих государств мира. *Азимут научных исследований: экономика и управление*. 2020. Т. 9. № 3(32). С. 13–16.
14. Основные положения военной доктрины Российской Федерации (изложение). *Красная Звезда*. 1993. 19 ноя. URL: <http://archive.redstar.ru/index.php/advice/item/20943-voennaya-doktrina-rossii> (дата звернення: 20.12.2021).
15. Россия и дилеммы ядерного разоружения / под ред. А. Г. Арбатова, В. З. Дворкина, С. К. Ознобищева. М. : ИМЭМО РАН, 2011. 237 с.
16. Военная доктрина Российской Федерации. 5 февраля 2010 г. URL: http://news.kremlin.ru/ref_notes/461 (дата звернення: 20.12.2021).
17. Новикова Д. О. Российская военная доктрина в редакции 2010 г.: реакции и оценки политических экспертных кругов Запада. *Вестник МГИМО-Университета : сб. науч. трудов*. 2010. № 4(13). С. 41–46. URL: <https://doi.org/10.24833/2071-8160-2010-4-13-41-46> (дата звернення: 20.12.2021).
18. Военная доктрина Российской Федерации. URL: <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d527556bec8deb3530.pdf> (дата звернення: 20.12.2021).
19. Арбатов А. Роль ядерного сдерживания в стратегической стабильности. Гарантия или угроза / Московский центр Карнеги. 2019. 28 янв. URL: <https://carnegie.ru/2019/01/28/ru-pub-78209> (дата звернення: 20.12.2021).
20. Караганов С. Причина этого конфликта – заблуждения Запада, поэтому русские не сдадутся. *Россия в глобальной политике*. 2014. 19 сент. URL: <http://www.globalaffairs.ru/pubcol/Prichina-etogo-konflikta--zabluzhdeniya-Zapada-roetomu-russkie-ne-sdadutsya-16975> (дата звернення: 20.12.2021).
21. Синовец П. Ядерное оружие в военной доктрине РФ: эволюция подходов его использования / Центр исследования России. URL: http://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=45415&lang=rus (дата звернення: 20.12.2021).

References

1. Shchekin, A. S. (2021). Formation of national systems of nuclear deterrence of the USSR and the USA in the 1940s – 1950s. *Voprosy studencheskoy nauki*, 3(55), 218–229 [in Russian].
2. Novoselov, V. N. (2009). Implementation of the mobilization potential of the Soviet economy in the development of the defense industry complex of the USSR (1946–1965). Proceedings of the All-Russian scientific conference *Mobilizatsionnyy model ekonomiki: istoricheskiy opyt Rossii XX veka*. (G. A. Goncharov, S. A. Bakanov, Eds.). Chelyabinsk: “Entsiklopediya”, pp. 211–220 [in Russian].
3. Usynin, Yu. K., & Fedorets, N. V. (1998). *Development of domestic rocketry and missile forces*. Saratov: Izd-vo VVKIU, 252 p. [in Russian].
4. Postnikov, A. G. (2015). Reasons and trends in the development of nuclear weapons artillery of the Ground Forces in the USSR and the USA. *Vestnik IrGTU*, 5(100), 447–452 [in Russian].
5. Morokhov, D. A. (2017). Formation of the Russian nuclear system and international regulation of nuclear non-proliferation. *Aktual'nye problemy nauki i praktiki*, 1(006), 26–34 [in Russian].
6. On the approval of the Military Doctrine of the Russian Federation: Decree of the President of the Russian Federation of April 21, 2000 No. 706. (2000). Retrieved December 20, 2021 from <http://www.kremlin.ru/acts/bank/15386> [in Russian].
7. Military Doctrine of the Russian Federation [Date of signing December 25, 2014]. (2014, December 30). *Rossiyskaya gazeta – Federal'nyy vypusk*. Retrieved December 20, 2021 from <https://rg.ru/2014/12/30/doktrina-dok.html> [in Russian].
8. Khlopov, O. A. (2018). The Conception of Containment and the Problems of Nuclear Security in Russian-American Relations. *Rossiya i sovremennyy mir*, 4, 224–232 [in Russian].
9. Kudriashchenko, A. I., & Potiekhin, O. V. (Eds.). (2019). *Political problems of international security in the field of counteracting the proliferation of nuclear weapons (late XX – early XXI centuries)*. Kyiv: DU “Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy”, 235 p. [in Ukrainian].
10. Einhorn, R. Prospects for U.S.–Russian nonproliferation cooperation. (2016, February 26). *Task Force White Paper*. Carnegie. <https://carnegieendowment.org/2016/02/26/prospects-for-u.s.-russian-nonproliferation-cooperation-pub-62900> [in English].
11. Arbatov, A. (2017). Understanding the US–Russia Nuclear Schism. *Survival*. Vol. 59. No. 2. Pp. 33–66 [in English].
12. Mass Media: China’s growing military power begins to scare its neighbors. (n.d.). *Vzglyad. Delovaya gazeta*. Retrieved December 20, 2021 from <https://vz.ru/news> [in Russian].
13. Allahverdyev, R. A. ogly. (2020). Geopolitical aspects of modern military strategies of the world’s leading states. *Azimut nauchnykh issledovaniy: ekonomika i upravleniye*. Vol. 9. No. 3(32). Pp. 3–16 [in Russian].
14. The main provisions of the military doctrine of the Russian Federation (presentation). (1993, November 19). *Krasnaya Zvezda*. Retrieved December 20, 2021 from <http://archive.redstar.ru/index.php/advice/item/20943-voennaya-doktrina-rossii> [in Russian].
15. Arbatov, A. G., Dvorkin, V. Z., & Oznobishhev, S. K. (Eds.). (2011). *Russia and the dilemmas of nuclear disarmament*. Moscow: IMEMO RAN, 237 p. [in Russian].
16. Military doctrine of the Russian Federation. (2010, 5 February). Retrieved December 20, 2021 from http://news.kremlin.ru/ref_notes/461 [in Russian].
17. Novikova, D. O. (2010). Russian military doctrine as amended in 2010: reactions and assessments of political expert circles in the West. *Vestnik MGIMO-Universiteta*, 4(13), 41–46. <https://doi.org/10.24833/2071-8160-2010-4-13-41-46> [in Russian].
18. Military doctrine of the Russian Federation. <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d527556bec8deb3530.pdf> [in Russian].
19. Arbatov, A. (2019, January 28). *The role of nuclear deterrence in strategic stability. Warranty or threat*. Moscow Carnegie Center. <https://carnegie.ru/2019/01/28/ru-pub-78209> [in Russian].
20. Karaganov, S. (2014, September 19). The reason for this conflict is the delusions of the West, so the Russians will not give up. *Rossiya v global'noy politike*. Retrieved December 20, 2021 from <http://www.globalaffairs.ru/pubcol/Prichina-etogo-konflikta--zabluzhdeniya-Zapada-poetomu-russkie-ne-sdadutsya-16975> [in Russian].
21. Sinovets, P. *Nuclear weapons in the military doctrine of the Russian Federation: evolution of approaches to their use*. (n.d.). Center for Russian Studies. Retrieved December 20, 2021 from http://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=45415&lang=rus

АФРИКА: УКРАЇНСЬКІ ІНТЕРЕСИ VS РОСІЙСЬКИЙ ВПЛИВ

УДК 327.8

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2022.06>

Олійник Юрій Ігорович –
кандидат політичних наук,
керівник дослідницьких програм
Недержавного аналітичного центру
«Українські студії стратегічних досліджень»,
ORCID: 0000-0002-1380-4150

У *статті* схарактеризовано політичні тенденції, поширені в Африканському регіоні, у контексті національної безпеки України та сформульовано рекомендації задля її покращення. З огляду на те, що в Стратегії національної безпеки України, затвердженій 2020 р., йдеться про розвиток взаємовигідної співпраці з багатьма провідними державами в різних регіонах планети, пріоритетом в Африканському регіоні є диверсифікація ринків збуту та збільшення політичної підтримки України у протистоянні російській агресії. Вагомою загрозою стало посилення присутності Російської Федерації в Африканському регіоні, де вона широко використовує засоби силового впливу та інструментарій «м'якої» сили. Це особливо чітко простежувалося під час саміту Росія – Африка в жовтні 2019 р. Про це також свідчило швидке зростання попиту на російську вакцину «Sputnik V» проти COVID-19 на початку 2021 р. Інша пов'язана проблема – невисокий рівень підтримки країнами Африки українських декларацій у Генеральній Асамблеї ООН щодо засудження порушень прав людини на тимчасово окупованій території АР Крим. Показник голосування в ООН стосовно цього питання – один із основних чинників оцінювання відносин з африканськими урядами, про що прямо говорять представники експертного середовища РФ. Це ставить на порядок денний потребу посилення дипломатичної присутності України та її політичного впливу в Африканському регіоні задля посилення стримування впливу Російської Федерації. Важливим завданням також є моніторинг деструктивної діяльності Росії, котра часто спрямована на посилення хаотизації. Усвідомлення цього стимулюватиме уряди африканських держав до налагодження двосторонніх відносин та підвищення їх рівня. Крім того, останнім часом російський вплив стосується й підтримки воєнних переворотів, унаслідок чого уможливується посилення рівня військово-політичної присутності Росії в окремих державах Африканського континенту (наприклад, Малі, травень 2021 р., Судан, жовтень 2021 р.).

Пріоритетним питанням є посилення рівня дипломатичного представництва України в Африканському регіоні. Також викликом для України залишається розрізненість економічного та військово-політичного факторів. Торгівля найбільше розвивається зі стабільними державами Східної та Південної Африки, тоді як неспокійний простір Західної та Центральної Африки

(крім Нігерії) українськими підприємствами охопленій мало. Хоча тут активно й досить довго діють миротворчі українські контингенти (насамперед у ДР Конго).

Ключові слова: національна безпека, національні інтереси, «м'яка» сила, Африканський регіон.

Yurii Oliinyk

AFRICA: UKRAINIAN INTERESTS VS RUSSIAN INFLUENCE

The article examines the political trends in the African region in the context of Ukraine's national security, and provides recommendations to improve the situation. According to the latest version of Ukraine's National Security Strategy, the priority in the African region has been placed on diversifying markets and strengthening Ukraine's political support in the face of Russian aggression. A significant threat is the growing presence of the Russian Federation in the African region with its extensive usage of both force and soft power tools, which was particularly evident at the Russia-Africa summit in October 2019 and the rapid spread of demand for the Russian "Sputnik V" vaccine against COVID-19 in 2021. Another related issue is the low level of support for Ukraine's declarations in the UN General Assembly condemning human rights violations in occupied Crimea. The UN vote on occupied Crimea is one of the main factors in assessing relations with African governments, which Russian experts clearly point out. This reality highlights the need to increase Ukraine's diplomatic presence and political weight in the African region in order to better contain the influence of the Russian Federation. Another important task is to monitor the destructive activities of the Russian Federation often aimed at fueling chaos, which could encourage local governments to establish closer bilateral relations with Moscow. At times, Russian policy has gone as far as supporting military coups that help to increase the level of Russian military and political presence in some states (for example, the cases of Mali in May 2021 and Sudan in October 2021).

Strengthening the diplomatic level of representation in the region is a priority of Ukrainian foreign policy. In addition, the separation of economic and military-political factors is a problem for Ukraine. Trade is developing mostly with the stable countries of the eastern and southern parts of Africa, while the turbulent landscape of the west and center (except Nigeria) is poorly covered by the activities of Ukrainian enterprises. However, Ukrainian peacekeeping contingents have been active in these countries for a long time (primarily in the DRC).

Keywords: national security, national interests, soft power, African region.

Після початку російсько-української війни в 2014 р. українські експортери почали переорієнтацію з російських ринків збуту на ринки країн Європи, а також перспективні ринки держав Азії та Африки. Особливий інтерес становлять країни Африканського континенту із населенням, що перевищує 1,2 млрд. До того ж швидкі темпи їх економічного розвитку дають можливість українським виробникам заповнити вільні ринкові ніші. Важливим є також і політичний аспект – 54 африканські держави є членами ООН (25 % від усіх учасників), багато

з них беруть участь у роботі інших міжнародних організацій [1].

У Стратегії національної безпеки України, що затверджена відповідним рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 р., одним із пріоритетів зазначений розвиток взаємовигідного економічного співробітництва «з провідними державами Азії, Близького Сходу, Африки та Латинської Америки». Водночас підкреслено, що «Росія використовує Чорноморсько-Каспійський

регіон, окупований Крим як «міст» на Балкани, у Середземномор'я, на Близький Схід і у Північну Африку» [2, пп. 16, 37].

Інтерес України в економічному плані переважно сфокусований у провідних точках економічного розвитку – Східній Африці (Кенія, Танзанія), Ефіопії, Єгипті, Південноафриканській Республіці (ПАР), Нігерії (тут Київ домогся статусу спостерігача при економічній організації ECOWAS).

Національна безпека – комплекс багатосторонніх чинників, що забезпечують суверенітет держави та зумовлюють конкретні національні інтереси. Поряд із важливим економічним фактором – пошуком нових ринків збуту – існує ще один надзвичайно важливий національний інтерес України в Африканському регіоні. У середньостроковій перспективі – це стримування надмірного посилення Росії безпосередньо в регіоні та у світі загалом. Таке посилення, на нашу думку, відбувається у фактичному тандемі з Китайською Народною Республікою (КНР), хоча й не оформлено на рівні чітких політико-дипломатичних декларацій. Російська Федерація (РФ) спеціалізується на формах військово-політичного впливу, тоді як КНР – переважно економічного, але в окремих випадках інтереси обох країн можуть перетинатися (до прикладу, події у Зімбабве, де після зміни влади в 2017 р. посилюється орієнтація на КНР на шкоду російським позиціям). Однак загалом обидві сторони зацікавлені в послабленні впливу держав Заходу в Африканському регіоні.

У військово-політичному сенсі більшого пріоритету набуває арена активних російських операцій, що здебільшого зосереджені на північному сході континенту. У цьому контексті варто вітати регулярну участь кількох десятків українських миротворців у складі Місії ООН у Південному Судані. Ця країна межує із Центральноафриканською Республікою (ЦАР), Суданом та Ефіопією. У зв'язку з нещодавніми подіями у штаті Тиграї можна констатувати, що Південний Судан зробив спробу уникнути російського впливу, надаючи перевагу турецькій допомозі.

Попри це зауважимо, що ситуація ще далека від вирішення. Так, наприкінці 2021 р. збільшилася небезпека зростання впливу РФ в Ефіопії, особливо після санкцій США через порушення прав людини під час Тиграйського конфлікту. Натомість Росія чітко заявляла, що конфлікт у штаті Тиграї – внутрішня проблема, тому необхідно підтримувати насамперед уряд, а не «терористичні організації».

Також Москва намагається відновити свій вплив у Судані, де після військового перевороту, що стався у жовтні 2021 р., відновлюються переговори про будівництво військової бази на Червоному морі (пункт матеріально-технічної допомоги ВМС РФ) у районі Порт-Судану. Зауважимо, що погодження цього плану затримувалося на кілька місяців, тому що Хартум вимагав за погодження питань щодо будівництва бази масштабну економічну допомогу (також не варто виключати впливу Туреччини, з якою колишній цивільний уряд зближився).

Останніми роками Російська Федерація активно посилює воєнно-політичну присутність у країнах Східного Середземномор'я та Північно-Східної Африки [3]. Після вторгнення у Сирію в 2015 р. РФ поступово нарощує свою присутність у Ємені та Лівії, Центральноафриканській Республіці, Мозамбіку.

Окрім прямої військової присутності (у т. ч. через найманців конгломерату Іллі Пригожина), на більшу частину африканських держав розповсюджуються спроби РФ застосувати інструменти «м'якої» сили, передусім у формі допомоги авторитарним режимам, особливо з давньою історією співпраці. Звісно, цей інструмент (насамперед спрямований на демонстрацію привабливої суспільної моделі) Росія використовує досить специфічно. Передусім він скерований не на широкі верстви населення, а на правлячі еліти. Тому й самі російські аналітики вказують на недостатній рівень присутності інститутів російської «м'якої» сили на Африканському континенті, зокрема наголошуючи на потребі інтенсифікувати трансляцію російської позиції через медіа на широку аудиторію, а також збільшити кількість відділень федерального агентства «Россотрудничество» [4, с. 23].

Можна виокремити роль російських політичних технологів, що надавали консультації Африканському національному конгресу (АНК) під час виборів у ПАР у травні 2019 р., підтримуючи АНК переважно за рахунок розповсюдження фальшивих новин про опозицію. Вочевидь, це дало свій результат – іще за квітневими опитуваннями АНК не додала 50 % бар'єр, проте на виборах змогла набрати 57 %. ПАР залишається важливим форпостом московського впливу, на рівні з військовою присутністю в ЦАР чи Лівії. Південноафриканський напрям впливу здатен впливати на південний та центральний регіони континенту (зокрема, через механізми військово-економічного альянсу SADC – Спільноти розвитку Південної Африки). Однак перспективи збереження влади дружнього до Москви АНК зменшуються, особливо на тлі соціальних протестів 2021 р. Зміни в

ПАР очевидно впливатимуть і на ситуацію в інших державах Африканського регіону, зокрема у проросійських Анголі та Зімбабве.

Зафіксована присутність російських радників на Мадагаскарі та в Мозамбіку. В Малі після серпневого перевороту 2020 р. теж зафіксовані спроби посилити російський вплив через офіцерів, які навчалися в Москві (хоча в цій країні, як і в низці інших, російський вплив значно обмежують ініціативи Туреччини).

Широко використовується політика хаотизації, коли у кризових точках як посередники чи партнери перебувають російські сили, що сприяє залученню інших держав до співпраці та фактично обмежених альянсів з Росією попри суперечності в інших сферах міжнародної політики. Наприклад, Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати є партнерами Росії у підтримці східнолівійських сил генерала Хафтара, незважаючи на конфлікт із Москвою щодо розподілу нафтогазового ринку. Франція з березня 2020 р. змушена толерувати присутність Росії в ЦАР. Розробляються сценарії залучення ресурсів РФ до боротьби з ісламізмом у Сахелі та, відповідно, збереження французьких воєнно-економічних позицій у регіоні. Це напряму впливає на розташування сил всередині НАТО. Зокрема, від французького президента Е. Макрона лунають заяви щодо пріоритетності ісламістської загрози для НАТО, що вимагає перегляду взаємовідносин з Росією та послаблення санкційної політики. Це створює дисонанс з пріоритетами, про які йшлося в доповіді Єнса Столтенберга, виголошеній у грудні 2020 р., у якій головними загрозами вказані Росія, Китай та деякі інші авторитарні режими, а тероризму відведено другорядне місце [5].

На рівні регіональних держав боротьба триває між Туреччиною і Саудівською Аравією. Крім того, фактором нестабільності є Іран. Додає нюансів особлива позиція Катару – ця монархія може дозволити собі фінансувати протурецькі рухи як у Лівії, так і в Сирії. Усі ці держави прагнуть домінування у сфері культурного та історичного впливу. Росія (як гравець з глобальними амбіціями з-поза меж регіону) намагається використовувати ці суперечності для обходу уведених міжнародних обмежень і санкцій. Таким чином, союзник США Саудівська Аравія локально виступає на боці проросійських сил, а Єгипет стає просто союзником Кремля (попри збереження традиційних контактів із Вашингтоном). Лівія, ЦАР, Ємен та Сирія – це арена змагань за домінування в Східному Середземномор'ї та басейні Червоного моря. Саме в цій

зоні геополітичного «Римленду» сконцентровані значні поклади енергоносіїв, перетинаються транзитні магістралі світового масштабу.

Панування в регіоні Червоного моря – це можливість впливати і на ЄС, і на Субсахарську Африку, і на Середній Схід. Ключові геопросторові точки тут – Суецький канал (хоча його й контролює Єгипет, проте зона Синайського півострова нестабільна) та Баб-ель-Мандебська протока. На її східному узбережжі розташований Ємен із домінуванням проіранських хуситів на півночі, на західному – Сомалі, Джибуті та Еритрея. А за ними – 110-мільйонна східнохристиянська Ефіопія, яка має тривалу історію відносин із Росією.

Для досягнення своїх геополітичних цілей у Африканському регіоні Москва активно поєднує силовий вплив (найманці, втручання в гарячі точки) із «м'якою» силою. Політичний вплив підсилює гуманітарна активність. Особливо важливою є релігійна сфера – як маргіналізація грецького православ'я, так і розширення мережі дружніх етноконфесійних груп, зокрема використання Москвою риторики захисту близькосхідних християн. Наприклад, має значення робота з Ефіопською церквою (більшість населення країни), із єгипетськими коптами (кількамільйонна впливова громада). Цей сегмент впливу став ще важливішим для Кремля, після того як грецька Александрійська патріархія визнала автокефалію Православної церкви України. Наприкінці 2021 р. Російська православна церква переходить до прямої експансії на канонічній території Александрійського патріархату, організувавши екзархат із залученням православних священників (здебільшого колишніх членів старостильних ієрархічних структур), що перебувають у конфлікті з Александрійським священником.

Розвідка США ще в січні 2019 р. так характеризувала цілі Москви: «Росія прагне посилити військову присутність та політичний вплив у Середземному та Червоному морях, збільшити продаж зброї, розширити інформаційні операції у Європі та опосередкувати конфлікти, включно з участю у Близькосхідному мирному процесі та примиренні Афганістану» [6]. Тобто основна мета Кремля – не використання будь-яких ресурсів, а блокування додаткових можливостей для конкурентів, також відволікання уваги від важливіших для росіян районів (України, Сирії, Лівії та ЦАР). А ще – провокування хаосу, що змушуватиме миритися з участю Росії як мінімального стабілізатора (що впродовж останніх двох років спостерігаємо у відносинах із Францією).

Існує ризик підтримки Росією ескалації конфлікту в країнах Магрибу. Складні відносини між Алжиром та Марокко через підтримку Алжиром фронту ПОЛІСАРІО, що виступає за самовизначення окупованої марокканськими силами Західної Сахари, загострились у 2021 р., призвівши до енергетичного конфлікту в Західному Середземномор'ї. І якщо Марокко – послідовний партнер США (у червні в Марокко, Сенегалі й Тунісі стартували 17-ті щорічні навчання командування США в Африці – AFRICOM), то Алжир усе більше розвиває військово-технічну кооперацію з КНР і Російською Федерацією.

Партнерство Китаю та Росії в Африці є частиною глобальної стратегії КНР під час протистояння із Заходом на Африканському континенті. Незважаючи на мінімальну військову присутність (зокрема, базу в Джибуті), Китай здійснює економічну експансію, а РФ спеціалізується на операціях військово-політичного втручання в справи африканських країн з метою їх дестабілізації та ослаблення позицій держав ЄС, що звільняє простір для впливу КНР. Увесь негатив за втручання у внутрішні справи іноземців, звинувачення в неокolonіалізмі при цьому спрямовується на Росію, а КНР намагається зберегти позитивну репутацію.

Нині РФ цілеспрямовано намагається зменшити політичну підтримку України в ООН, формуючи табір із країн, які декларативно підтримують політику Москви у світі. Також Росія конкурує з українськими виробниками у сфері економічної співпраці. Це чітко помітно на прикладі щорічних голосувань в ООН в листопаді–грудні. Зокрема, регулярно утримуються чи голосують «проти» під час розгляду питання про засудження порушень прав людини в тимчасово окупованому Криму такі держави, як-от: Ангола, Бурунді, Еритрея, Зімбабве, Коморські Острови, ПАР (попри нарощування торговельних взаємовідносин з Києвом), Південний Судан, Судан, Уганда [7]. Російські експерти прямо заявляють, що нейтральне чи негативне голосування за «кримські» резолюції є важливим індикатором рівня впливу Москви і перспектив його посилення [4, с. 97].

Проведення економічного форуму «Росія – Африка» (жовтень 2019 р., м. Сочі), розцінюється РФ як велике досягнення. Зауважимо, що економічні форуми з африканськими державами – традиція, якій більше 20 років. Уперше таку практику започаткував Китай у 2000 р., відтоді форуми африкансько-китайської співпраці проводяться кожні три роки. Усі гравці, зацікавлені у впливі на Африканський регіон,

пропонують свої умови співпраці перспективним економікам. Спочатку Китай та ЄС, потім Індія, навіть Туреччина. У 2019 р. це вперше зробила Росія, демонстративно списуючи різним африканським країнам 20 млрд дол. боргів [8].

Активна спроба РФ поліпшити власне реноме – досягти розширення ринку постачання вакцини «Sputnik V», яку вже замовили деякі африканські держави: ЦАР, Алжир, Ангола, Зімбабве, ПАР. Першою у грудні 2020 р. стала Гвінея. Представники деяких африканських країн наголошують – вони замовили б вакцину Pfizer Inc.-BioNTech SE, однак її кількість обмежена, а ціна надто висока. Отже, незважаючи на порівняно низький рівень надійності російської вакцини, її поширення є вагомим способом посилення позитивного образу РФ у місцевих суспільствах. Цьому передувала хвиля пропаганди в соціальних мережах та місцевих ЗМІ у листопаді–грудні 2020 р. Причому до піар-кампанії долучався також російський бізнес. Наприклад, російська гірничорудна компанія Alrosa PJSC (генеральний директор Сергей Іванов), що, крім іншого, здійснює видобуток природних алмазів, узяла на себе зобов'язання закупити вакцину проти COVID-19 і подарувати її Анголі та Зімбабве (ключовим союзникам РФ) [9].

Небезпечний фактор для України – підписання Туреччиною (нашим стратегічним партнером) угоди про одержання ліцензії на виробництво російського типу вакцини (хоча Анкара вже замовила більше як 50 млн доз китайської вакцини типу Sinovac Biotech Ltd's CoronaVac та 4,5 млн доз Pfizer Inc.-BioNTech SE) [10].

Проблемою для України залишається розрізненість економічного та військово-політичного факторів. Торгівля найбільше розвивається зі стабільними державами сходу та півдня Африканського континенту, тоді як держави неспокійного простору Західної та Центральної Африки (крім Нігерії) мало представлені в діяльності українських підприємств, хоча в цих державах активно й досить довго діють миротворчі контингенти з України (насамперед у ДР Конго) [11]. Державна торгівля зброєю охоплює більшість країн регіону Центральної та Західної Африки, розширюються ділові зв'язки з Києвом. На нашу думку, Україні треба зосередитись на допомозі з відбудови країн, у яких були присутні вітчизняні миротворчі контингенти. Варто підтримувати інвестиції українських компаній, кооперуватись із західними країнами, що зацікавлені в підтримці стабільності в окремих африканських державах.

Ці дії мають супроводжуватись дипломатичною активністю, спрямованою на ознайомлення місцевих суспільств з українською позицією щодо співпраці. У Стратегії зовнішньополітичної діяльності України слушно зазначено, зокрема, що «використання “м’якої сили” через засоби публічної дипломатії сприятиме формуванню позитивного іміджу держави для налагодження нових політичних зв’язків, розвитку торговельно-економічного партнерства, поширення достовірної інформації про розвиток та досягнення України» [12]. Досить успішно в цьому напрямі вже зараз працюють посольства в Кенії та ПАР.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що стримування Російської Федерації є основним завданням в Африканському регіоні для України на середньострокову перспективу. Зокрема, варто обмежити масштабний вплив РФ на місцеві еліти (особливо на півдні та сході регіону). Такий підхід недосконалий з точки зору реактивності (ми змушені реагувати на російську активність), однак необхідний у коротко- і середньостроковій перспективі, передусім у дипломатичній сфері. Це не виключає паралельної роботи із загального посилення українського впливу в Африканському регіоні, однак тут ідеться вже про напрацювання на довгострокову перспективу. Проте треба враховувати таку важливу річ: Україна поки що нездатна сформуванню власний порядок денний в Африканському регіоні, і такий стан зберігатиметься протягом найближчого десятиліття. Але Україна здатна кооперуватись із нашими стратегічними партнерами, насамперед США, Великою Британією і Туреччиною.

Основні проблеми, які, на нашу думку, в середньостроковій перспективі необхідно розв’язати для прискорення реалізації національних інтересів з означеного напрямку:

- попри очевидну нестачу ресурсів і поточні пріоритети МЗС України щодо розвитку кількох базових посольств у ключових державах Африканського континенту, посилення української присутності в середньостроковій перспективі вимагає розгортання дипломатичного корпусу задля забезпечення мінімальної присутності в кожній країні, збільшення кількості чинних представництв, у т. ч. консульського рівня;
- посилення співпраці у сфері оборони, зокрема щодо експорту озброєнь (звісно, йдеться про масштаби, що не будуть шкодити обороноздатності самої України) виключно до найбільш партнерських країн, на які Росія впливає мінімально;
- використання присутності миротворчих контингентів як чинника сприяння налагодженню контактів з місцевими елітами для зміцнення двосторонніх відносин та освоєння перспективних ринків. Це стосується як ДР Конго, де зараз перебуває український миротворчий контингент, так і зони Африканського Рогу та Південного Судану, де символічна присутність має забезпечувати насамперед надійний дипломатичний ефект, накладаючись на економічну співпрацю та військово-технічну підтримку.

Список використаних джерел

1. Ерман Г. Недооцінена. Як Африка може врятувати майбутнє України / BBC News Україна. 2020. 13 черв. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52988666> (дата звернення: 15.11.2021).
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 15.11.2021).
3. Полонский И. Россия и Африка – восстановление старой дружбы / Военное обозрение. 2015. 26 мая. URL: <https://topwar.ru/75630-rossiya-i-afrika-vosstanovlenie-staroy-druzhby.html> (дата звернення: 15.11.2021).
4. Африка : перспективы развития и рекомендации для политики России : доклад по итогам ситуационного анализа. М. : Международные отношения, 2021. 142 с. : ил. URL: https://globalaffairs.ru/wp-content/uploads/2021/11/doklad_afrika_perspektivy-razvitiya.pdf (дата звернення: 15.11.2021).
5. NATO 2030: Making a strong alliance even stronger / NATO. URL: <https://www.nato.int/nato2030/> (дата звернення: 15.11.2021).
6. Senate Select Committee on Intelligence. Statement for the Record Worldwide Threat Assessment of the US Intelligence Community on Intelligence / Office of the Director of National Intelligence. 2019. 29 January. 42 p. URL: <https://www.dni.gov/files/ODNI/documents/2019-ATA-SFR---SSCI.pdf> (дата звернення: 15.11.2021).

7. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol (Ukraine) / United Nations Digital Library. 2019. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3834875> (дата звернення: 15.11.2021).
8. Олійник-Дьомочко М. Економічний Форум Росія – Африка: політичні засади для подальшої співпраці / Центр дослідження Африки. 2019. URL: <http://surl.li/bjuao> (дата звернення: 15.11.2021).
9. Ndovu R. Alrose to donate Sputnik vaccines to Angola, Zimbabwe / Bloomberg. 2021. 10 February. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-02-10/russian-diamond-giant-to-donate-vaccines-to-angola-zimbabwe> (дата звернення: 15.11.2021).
10. Meyer H. Putin's once-scorned vaccine now favorite in pandemic fight. *The Japanes Times*. 2021. 7 February. URL: <https://www.japantimes.co.jp/news/2021/02/07/world/russia-coronavirus-vaccine-favorite/> (дата звернення: 15.11.2021).
11. Участь Збройних Сил України у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки / Міністерство оборони України : офіц. вебсайт URL: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/mirotvorchist/uchast-zbrojnih-sil-ukraini-u-mizhnarodnih-operacziyah-z-pidtrimannya-miru-i-bezpeki.html> (дата звернення: 15.11.2021).
12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року «Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України» : Указ Президента України від 26.08.2021 № 448/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017> (дата звернення: 26.01.2022).

References

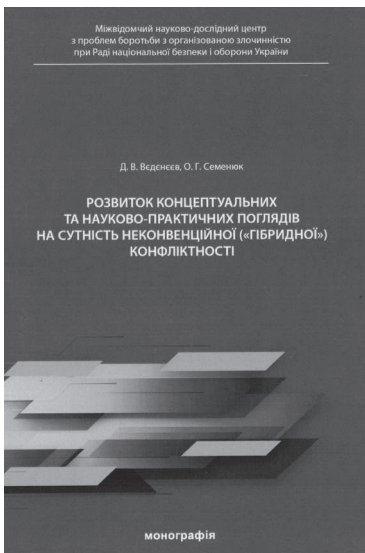
1. Erman, H. (2020, June 13). *Underestimated. How Africa can save the future of Ukraine*. BBC News Ukraine. Retrieved November 15, 2021 from <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52988666> [in Ukrainian].
2. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 14, 2020 "On the National Security Strategy of Ukraine": Decree of the President of Ukraine of 2020, September 14, No. 392/2020. (2020). Retrieved November 15, 2021 from <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> [in Ukrainian].
3. Polonski, I. (2015, May 26). *Russia and Africa – the restoration of old friendship*. *Voennoe obozrenie*. Retrieved November 15, 2021 from <https://topwar.ru/75630-rossiya-i-afrika-vosstanovlenie-staroy-druzhby.html> [in Russian].
4. Africa: development prospects and recommendations for Russian policy: situation analysis report. (2021). Moscow: *Mezhdunarodnyie otnosheniya*, 142 p. https://globalaffairs.ru/wp-content/uploads/2021/11/doklad_afrika_perspektivy-razvitiya.pdf [in Russian].
5. NATO. *NATO 2030: Making a strong Alliance even stronger*. (n.d.). NATO. Retrieved November 15, 2021 from <https://www.nato.int/nato2030/> [in English].
6. Senate Select Committee on Intelligence. (2019, January 29). *Statement for the Record Worldwide Threat Assessment of the US Intelligence Community on Intelligence*. Office of the Director of National Intelligence. 42 p. <https://www.dni.gov/files/ODNI/documents/2019-ATA-SFR---SSCI.pdf> [in English].
7. UN. *Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol (Ukraine)*. (2019). United Nations Digital Library. Retrieved November 15, 2021 from <https://digitallibrary.un.org/record/3834875> [in English].
8. Oliinyk-Domochko, M. (2019). *Russia – Africa Economic Forum: political principles for further cooperation*. *Tsentr doslidzhennia Afryky*. Retrieved November 15, 2021 from <http://surl.li/bjuao> [in Ukrainian].
9. Ndovu, R. (2021, February 10). *Alrose to donate Sputnik vaccines to Angola, Zimbabwe*. Bloomberg. Retrieved November 15, 2021 from <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-02-10/russian-diamond-giant-to-donate-vaccines-to-angola-zimbabwe> [in English].
10. Meyer, H. (2021, February 7). Putin's once-scorned vaccine now favorite in pandemic fight. *The Japanes Times*. Retrieved November 15, 2021 from <https://www.japantimes.co.jp/news/2021/02/07/world/russia-coronavirus-vaccine-favorite/> [in English].
11. Ministry of Defense of Ukraine. *Participation of the Armed Forces of Ukraine in international peacekeeping and security operations*. (n.d.). Ministry of Defense of Ukraine. Retrieved November 15, 2021 from <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/mirotvorchist/uchast-zbrojnih-sil-ukraini-u-mizhnarodnih-operacziyah-z-pidtrimannya-miru-i-bezpeki.html> [in Ukrainian].
12. On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of July 30, 2021 "On the Strategy of Foreign Policy of Ukraine": Decree of the President of Ukraine of 2021, August 26, No. 448/2021. (2021). Retrieved January 26, 2022 from <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017> [in Ukrainian].

ПРО СУТНІСТЬ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ – БЕЗ МІСТИФІКАЦІЙ ТА КОНСПІРОЛОГІЇ

УДК 355.746.1 : 355.01

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2022.07>

Паливода Володимир Олександрович –
головний консультант відділу нових викликів
центру зовнішньополітичних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень
ORCID: 0000-0003-2414-4263

Веденеєв Д. В., Семенюк О. Г.

Розвиток концептуальних та науково-практичних поглядів на сутність неконвенційної («гібридної») конфліктності : монографія. Київ : ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2021. 228 с.

Volodymyr Palyvoda

ON HYBRID WARFARE, WITHOUT MYSTIFICATION OR CONSPIRACY

Наприкінці 2021 р. побачила світ монографія доктора історичних наук, професора Д. Веденеєва та доктора юридичних наук О. Семенюка «Розвиток концептуальних та науково-практичних поглядів на сутність неконвенційної («гібридної») конфліктності». Це друга книга авторської серії із вивчення актуальних проблем сутності й стратегії війн (конфліктів) нового концептуального типу, що виникають наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Дослідження інтелектуальних і воєнно-політичних джерел походження доктрин та арсеналу неконвенційної (гібридної – за поширеною назвою) війни, узагальнення основних тлумачень сутності війн нового концептуального типу, які існують, залишається актуальним науковим завданням. Зауважимо, що у світі тривають активні дискусії навколо термінологічного кадастру та розуміння сутності явища «гібридна війна».

У монографії Д. Веденеєва та О. Семенюка чи не вперше на теренах вітчизняної науки здійснюється спроба дати огляд інституалізації та напрямів науково-експертних досліджень з проблематики гібридних війн у сучасному українському безпекознавстві та воєнній науці.

Зокрема, у *вступі* слушно відзначається, що в Україні відбувається інтенсифікація науково-аналітичних пошуків з осмислення «генези та змісту феномену гібридної війни як новітньої концептуальної моделі неконвенційного (асиметричного) протиборства, вивчення стратегії, тактики та арсеналу гібридного протиборства». При цьому на сьогодні в Україні відсутні установи, котрі би цілком (або переважно) спеціалізувалися на вивченні проблематики неконвенційної конфліктності або виконували в цій сфері координаційну роль.

Автори охарактеризували науково-організаційний «каркас» вітчизняної науково-аналітичної школи із вивчення проблематики гібридної конфліктності, помітну роль у якій відіграють: Національний інститут стратегічних досліджень, Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю при РНБО України (тут працює відділ стратегічного аналізу, прогнозування та дослідження проблем протидії гібридним загрозам державній безпеці), Центр протидії дезінформації при РНБО України (мета діяльності – протидія гібридним загрозам у сфері стратегічних комунікацій), Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та інформаційної політики (здійснює вивчення гібридних загроз в інформаційно-комунікаційній сфері), Український кризовий медіа-центр (тут працює група аналізу гібридних загроз).

Крім цього, у монографії йдеться про профільну науково-аналітичну діяльність таких установ, як-от: Центральний НДІ Збройних Сил України; Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, у складі якого працюють: Центр воєнно-стратегічних досліджень, навчально-науковий центр стратегічних комунікацій у сфері забезпечення національної безпеки та оборони, науково-дослідний центр військової історії, кафедра стратегії національної безпеки та оборони; Національна академія Служби безпеки України; Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Інститут спеціального зв'язку та захисту інформації НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова.

Конфліктологи, філософи, політологи, військові історики зосереджуються на вивченні питань, що стосуються походження феномену війни неконвенційного типу, сутності явища та змісту дефініції «гібридна війна», поглядів на нетрадиційну конфліктність у науково-аналітичних школах та концептуальному ешелоні воєнно-політичної думки провідних країн НАТО, Росії, КНР, проблемах імплементації сучасних теоретичних настанов та адаптації їх у практику військово-спеціальної діяльності тощо. Автори монографії, звертаючись до наукових студій М. Белєскова, О. Бусол, В. Бочарнікова, Ю. Бута, О. Власюка, В. Горбуліна, Р. Гули, Р. Додонова, О. Їжака, В. Кравченка, О. Литвиненка, Є. Магди, В. Мандрагелі, Ю. Остаха, Б. Парахонського, С. Пирожкова, К. Попович, Г. Почепцова, С. Свешнікова, І. Слюсаренка, М. Требіна, Г. Яворської, віддають належне працям цих провідних розробників різних аспектів сучасної конфліктності та інших українських учених і державних діячів.

У *першому розділі* «Розвиток доктринальних й науково-практичних поглядів щодо “гібридної війни” в США та країнах блоку НАТО» йдеться, зокрема, про:

- основні теоретико-концептуальні передумови щодо формування доктрини гібридної війни;
- розвиток наукових поглядів на особливості гібридних війн у євроатлантичному воєнно-політичному просторі;
- проблематику гібридних війн у доктринальних воєнно-політичних документах і стратегічних рішеннях США;
- імплементацію поглядів, що стосуються гібридного протиборства, у доктринальні документи та воєнно-політичну практику країн НАТО та ЄС.

Автори монографії докладно аналізують воєнно-політичні та когнітивні чинники формування доктринальних засад неконвенційного протиборства, потужним поштовхом до яких стали тектонічні зсуви у світобудові після 1991 р., а згодом і стрімке зростання турбулентності в міжнародних відносинах, збільшення кількості дієвих воєнно-політичних гравців на світовій арені, включно з недержавними суб'єктами. Важливо, що автори висвітлюють і найсучасніші концепції нетрадиційної війни, зокрема створення т. зв. сил багатодоменного застосування, передбачених у доповіді Штабу Департаменту армії Міністерства оборони США від 16 березня 2021 р. під назвою «Трансформація багатодоменної армії».

готові перемагати в конкурентній боротьбі і конфліктах».

Корисною для науковців та практиків у галузі безпекознавства є інформація про розгалужену аналітико-управлінську інфраструктуру з вивчення й протидії гібридним загрозам у країнах Європейського Союзу.

Другий розділ «Формування доктринальних й науково-практичних уявлень про гібридну конфліктність в пострадянських державах та Китаї» присвячений розвитку науково-аналітичних досліджень з проблематики неконвенційного протиборства в Російській Федерації (РФ) та питанням гібридної війни в доктринальних документах і воєнно-політичних настановах Росії.

Окрім докладного висвітлення відповідних науково-аналітичних розробок і доктринальних документів РФ, автори характеризують військове будівництво, воєнно-технічне переозброєння та формування багатovidового угруповання військ РФ біля кордонів України, легенди стратегічних військових навчань, що побудовані на засадах сучасної війни високої інтенсивності «шостого покоління». Така війна – безконтактна, заснована на електронно-вогневому ураженні, зі зростанням ролі й значення засобів розвідки, спостереження та управління, що об'єднуються у єдине інформаційне поле, з утвердженням моделі «мережевоцентричної війни», під час якої нечувано зростає частка високоточної «розумної» зброї, тощо.

У листопаді 2021 р., коли тривав завершальний етап підготовки монографії, відбувся форум з безпекових проблем Аспенського інституту. З трибуни цього заходу голова Об'єданого комітету начальників штабів Збройних сил США генерал М. Міллі висловив думку про те, що світове співтовариство вступає в епоху підвищеної стратегічної нестабільності, утверджується «триполярний світ», який утворюють великі держави, «три центри сили» – США, Росія та Китай. З огляду на це своєчасним новаційним елементом книги стало звернення Д. Веденєєва та О. Семєнюка (розділ другий) до аналізу особливостей концептуальних поглядів на неконвенційну війну (науково-практичних уявлень про гібридну конфліктність) в експертній думці та доктринальних оборонно-безпекових документах Китайської Народної Республіки (котра, за визнанням експертів та аналітиків Давоського форуму, з 2018 р. перетворилася на світового інноваційного лідера) та Республіки Білорусь.

У монографії, серед іншого, висвітлюється комплекс певних заходів з упровадження новітніх стратегій в секторі безпеки і оборони цих держав. Зокрема, йдеться про сутність китайської концепції «війни без кордонів», подібної до доктринальних засад гібридної війни, яка скеровує на використання множинних ударів воєнного та невоєнного характеру: «Першим правилом необмеженої війни є те, що немає ніяких правил, ніяких заборон». Увагу авторів дослідження привернуло оновлення силового потенціалу КНР, що відбувається на основі використання здобутків у галузі науки й технологій, з акцентом на кібернетичну та космічні галузі, стратегії інформатизованої та інтелектуальної війни. Йдеться також про застосування воєнно-цивільної стратегії злиття науки і технологій подвійного призначення, китайські концепції «інформатизованих локальних війн» та «інтелектуальної війни», новації у сфері забезпечення інформаційно-ментальної безпеки КНР тощо. Розглядаються створені в 2016 р. Війська стратегічної підтримки КНР з ведення розвідки, інформаційної війни, боротьби у кіберпросторі, радіоелектронної протидії.

Пізнавальним є висвітлення природи неконвенційних конфліктів у концептуальних документах у сфері оборони та безпеки Республіки Білорусь. Зокрема, затверджена 2016 р. нова Воєнна доктрина держави засновується на усталених сучасних уявленнях про характер неконвенційного протистояння, гібридні загрози та основні функціональні елементи гібридного протиборства. Підкреслюється значення інструментарію невоєнного протистояння. У документ уведено поняття «внутрішній збройний конфлікт», що може бути інспірований ззовні із застосуванням диверсійно-терористичних сил і засобів.

На нашу думку, важливими є прикінцеві авторські узагальнення щодо сутності сучасних та майбутніх воєн (конфліктів) нового концептуального типу (підрозділ 2.5, висновки). Так автори певною мірою намагаються заповнити теоретичну прогалину, яка, на жаль, існує через поширені механічні перекази з однієї публікації в іншу певного набору суджень щодо гібридної війни, або через те, що гібридними оголошуються будь-які «дискомфортні» прояви. У свою чергу, це призводить до неминучої профанації спроб проникнення в реальну сутність «заобрійних» загроз нетрадиційного типу, викликів майбутнього, розробок методів їхньої нейтралізації.

На наш погляд, слухними є міркування авторів монографії про те, що «гібридне протистояння

в своїй концептуальній основі спрямоване на деморалізацію противника, дистанційний підрив (переважно невійськовими й «неконтактними» методами) його спроможності до оборони й захисту національних інтересів в цілому, примушення його до капітуляції, відмови від реального державного суверенітету та готовності до нав'язування йому вигідної переможцям моделі зовнішньої та внутрішньої політики, відповідного корегування суспільно-економічного ладу та духовно-культурної сфери». Саме тому стратегія неконвенційного протиборства (агресії) спрямовується на знесення країни-жертви, зокрема через розбалансування адміністративно-політичного управління, сфери оборони та безпеки, економіки, інформаційно-культурного простору.

У виданні схарактеризовано стратегію неконвенційної конфліктності, під якою автори розуміють «концептуально обґрунтований, спланований, цілеспрямований, довгостроковий алгоритм прихованих дій держави стосовно інших держав та спільнот, спрямований на досягнення цілей держави-ініціатора гібридної війни засобами, які суперечать нормам міжнародного права та добросусідства». Поняття «театр гібридної війни» пропонується розглядати як «багатодоменний реальний (фізичний) та віртуальний (інформаційно-ментальний) простір існування держави (групи держав, нації, етносу, людської спільноти тощо), який цілеспрямовано перетворюється на часопростір проведення заздалегідь спланованого комплексу прямих та непрямих (асиметричних) агресивних дій».

Йдеться про мілітарну складову частину конфліктів майбутнього, роль у них спецслужб та Сил спеціальних операцій, приватних армій, неурядових організацій, субкультур, штучно (технологічно) створених людських спільнот, керованих масштабних операцій із демонтажу тих, що існували, та створення нової політико-ментальної реальності із наперед визначеними характеристиками, застосування організаційної, когнітивної, кібернетичної зброї тощо.

Підсумовуючи, зазначимо, що для читачів монографія Д. Веденеєва та О. Семенюка корисна, крім основного змісту, ще й солідним бібліографічним апаратом, біографічними довідками про основних розробників теоретичних засад сучасної воєнно-політичної конфліктності із США та країн НАТО, а також РФ, КНР.

Рецензована наукова праця стала серйозним кроком до розсудливого, позбавленого присмаку конспірології та примітивної кон'юнктури вивчення «когнітивної кухні» розроблення теоретичних і концептуальних поглядів на сутність новітніх моделей конфліктності нетрадиційного (гібридного) типу, своєрідною «кодифікацією» джерел походження актуальних загроз інституту суверенної державності та безпеці людства.

Сподіваємось, що Д. Веденеєв та О. Семенюк, які стали дописувачами журналу «Стратегічна панорама», продовжать започатковану серію виданнями, присвяченими дослідженню різноманітних стратегічних складників сучасної неконвенційної конфліктності.

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

При підготовці матеріалів для публікації в науково-практичному журналі Національного інституту стратегічних досліджень «**Стратегічна панорама**» редакційна колегія журналу просить авторів урахувувати такі вимоги.

Загальні положення

- Редакція розглядає не опубліковані раніше матеріали, які одноосібно належать автору (чи у співавторстві – кільком авторам), відповідають тематиці журналу та цим Вимогам. Рукописи, які не відповідають Вимогам, редакція не розглядає.
- Подані до редакції рукописи статей перевіряються на плагіат.
- Розгляд статті триває до шести місяців. Усі подані до редакції рукописи статей проходять процедуру незалежного подвійного таємного рецензування. Результати рецензування, зауваження, пропозиції та рекомендації надсилаються автору (авторам) електронною поштою. Інше листування з автором (авторами) не передбачене.
- Рішення щодо друку поданих автором матеріалів ухвалює редакційна колегія. Вчена рада Національного інституту стратегічних досліджень рекомендує рукопис журналу до друку.
- Схвалена до друку стаття проходить додрукарську підготовку в редакції. Відредагований варіант статті погоджується з автором.
- Надіславши матеріали на електронну адресу редакції (***publish@niss.gov.ua***), автор (автори) цим підтверджує, що він:
  - a) є власником немайнових та майнових прав інтелектуальної власності на ці матеріали згідно із законодавством України про авторське та суміжні права;
  - b) погоджується з тим, що в разі затвердження рукопису до публікації його текст буде оприлюднено у відкритому доступі в онлайн-версії журналу, а матеріали, представлені в опублікованому рукописі, поширюватимуться на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License International CC-BY, яка дозволяє користувачам вільно читати, завантажувати, копіювати, цитувати та поширювати ці матеріали з визнанням зазначеного авторства та першої публікації в цьому журналі;
  - c) усі запозичені елементи рукопису, зокрема цитати та ілюстрації, використовує відповідно до правил дотримання академічної доброчесності та законодавства України про авторські та суміжні права;
  - d) дає згоду на обробку персональних даних згідно із чинним законодавством України. У листі до редакції має бути зазначено: «Так, я погоджуюсь із тим, що мої персональні дані будуть зібрані та збережені відповідно до Положення про конфіденційність».
- Відповідальність за порушення законодавства України про авторське та суміжні права несе автор (автори).
- Надані матеріали автору (авторам) не повертаються. Рецензії зберігаються протягом трьох років.

Вимоги до структури та оформлення статті

1. Стаття має бути написана українською/англійською мовою та містити такі обов'язкові елементи (подано в порядку розміщення в рукописі):

- **індекс УДК**;
- **ORCID** (Open Researcher and Contributor ID – реєстр унікальних ідентифікаторів учених. Реєстрація в системі **ORCID** безкоштовна. Докладніше про ORCID, а також про те, як зареєструватися в цій системі, можна прочитати [тут](#));
- **назву статті** українською та англійською мовами (ПРОПИСНИМИ ЛІТЕРАМИ);
- **дані про автора** (аворів) українською та англійською мовами: прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь, учене звання; повна назва посади, місце роботи (повна назва установи чи підприємства); населений пункт; країна; контактний телефон (разом із кодом населеного пункту за потреби); адреса електронної пошти;
- **ідентичні анотації українською та англійською мовами** обсягом не менше ніж 1800 знаків (з пробілами). Анотація має містити мету й отримані результати. Тексти анотацій розміщуються після заголовка відповідною мовою (для українськомовних статей – спочатку українською мовою, потім – англійською; для англійськомовних статей – навпаки);
- **ключові слова** (від трьох до восьми), що подаються після відповідного підзаголовка українською/англійською мовою наприкінці відповідної анотації (**Ключові слова:** / **Keywords:**);
- **список використаних джерел** у вигляді переліку, оформлений відповідно до **ДСТУ 8302-2015**; в електронних джерелах потрібно вказувати у дужках число, місяць та рік звернення до ресурсу, наприклад: (дата звернення: 21.10.2020);
- **References** (розгорнутий опис списку літератури латиницею), оформлений за **міжнародним бібліографічним стандартом APA7**.

А. Публікації, описані латиницею, подаються як є. Наприклад:

Ahmed, S. (2012). *On being included: Racism and diversity in institutional life*. Duke University Press.

Nguyen, T., Carnevale, J. J., Scholer, A. A., Miele, D. B., & Fujita, K. (2019). Metamotivational knowledge of the role of high-level and low-level construal in goal-relevant task performance. *Journal of Personality and Social Psychology*, 117(5), 879–899. <http://dx.doi.org/10.1037/pspa0000166>.

Merriam-Webster's collegiate dictionary (11th ed.). (2003). Merriam-Webster.

Schultz, S. (2005, December). Calls made to strengthen state energy policies. *The Country Today*, 1A, 2A.

Huang S., Pierce, R., & Stamey, J. (Eds.). (2006) *Proceedings of the 24th annual ACM international conference on the design of communication*. ACM Digital Library. <https://dl.acm.org/citation.cfm?id=1166324&picked=prox>

Quantum mechanics. (2019, November 19). In *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Quantum_mechanics&oldid=948476810

Bureau of International Organization Affairs. (2018). *U.S. contributions to international organizations, 2017* [Annual report]. U.S. Department of State. <https://www.state.gov/u-s-contributions-to-international-organizations/>

National Alliance on Mental Illness. (n.d.). *Mental health conditions*. <https://www.nami.org/Learn-More/Mental-Health-Conditions>

Б. Назви праць, що описані кирилицею, подаються в перекладі англійською мовою. Прізвище та ім'я/ініціали автора (авторів), назви збірників конференцій, видавництва, місце видання транслітеруються латиницею; у квадратних дужках зазначається мова оригіналу, напр.: [in Ukrainian], [in Bulgarian]; додається цифровий ідентифікатор DOI (за наявності). Транслітерація назв періодичних видань (журналів, збірників та ін.) наводиться курсивом відповідно до офіційного написання латиницею за номером реєстрації на **порталі ISSN** (наприклад: *Strategična panorama*). Якщо періодичне видання має визнану назву англійською мовою, можна зазначити її. Назви періодичних видань, відсутні в базі даних ISSN, транслітеруються за загальним принципом. У новинних електронних джерелах потрібно вказувати дату звернення до ресурсу. Назви організацій, установ подаються англійською мовою в тому варіанті, який вони самі використовують.

Увага! Транслітерація джерел українською мовою здійснюється згідно із Постановою Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації

українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 р. № 55 (наприклад, за допомогою ресурсу <http://ukrlit.org/transliteration>). Для транслітерації кирилических джерел іншими мовами можна використувати вебсайт <http://www.transliteration.com> (за стандартом BGN/PCGN).

Наприклад:

Zhalilo, Ya. A. (2003). *Economic strategy of the state: theory, methodology, practice*. Kyiv: NISS, 368 p. [in Ukrainian].

Liutyi, I. O., Zrazhevskaya, N. V., & Rozhko, O. D. (2008). *State credit and debt policy of Ukraine*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 352 p. [in Ukrainian].

Kotler, F., & Keller, K. L. (2007). *Marketing management* (12nd ed., rev.). Saint Petersburg: Piter, pp. 15–25 [in Russian].

Posokhov, S. (2020). Issues of theory and practice of historical imagology: the Ukrainian dimension. *The Ideology and Politics Journal*, 2(16), 7–29. <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2020.01.00010> [in Ukrainian].

Kryvoshein, V. V. (2016). The impact of the “revolution of dignity” on the political and legal culture of the Ukrainian society. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Yurydychna academia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho”*, 2, 37–58 [in Ukrainian].

Kondratov, S. I., & Sukhodolia, O. M. (2020). *The State critical infrastructure protection system in the national security system*. Kyiv: NISS, 36 p. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-08/dopovid-systema-zahystu-krytychnoyi-infrastruktury_0.pdf [in Ukrainian].

In the NISS a presentation took place of the analytical report “Transformation of the external economic relations between Ukraine and the Russian Federation: the years 2010–2020”. (2021, February 03). National Institute for Strategic Studies. Retrieved February 18, 2020 from <https://niss.gov.ua/news/novini-nisd/v-nisd-vidbulas-prezentaciya-analitichnoi-dopovid-transformaciya> [in Ukrainian].

National Institute for Strategic Studies. (2020). *Position paper on Ukraine’s policy towards the Russian Federation*. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/tezi_ukr.pdf [in Ukrainian].

Verkhovna Rada of Ukraine. (2010). Budget Code of Ukraine from 08.07.2010 No. 2456-VI. Retrieved May 12, 2020 from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> [in Ukrainian].

Verkhovna Rada of Ukraine. (2003). On the Fundamentals of National Security. Law of Ukraine of 2003, June 19, No. 964-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 39. Art. 351 [in Ukrainian].

Martiienko, A. I. (2011). The theoretical basis of property relations on natural resources. In I. P. Kysiuk (Ed.). *Estimates and forecasts qualities of land*, pp. 132–144. Kyiv: Universytetska knyha [in Ukrainian].

Naumov, O. G. (2013). *Determinants of investment climate* [Extended abstract of candidate’s thesis, ONTU]. Odesa: ONTU [in Ukrainian].

Volchkov, O. Ye. (2011). *Strategic planning of enterprises* [Doctoral dissertation, ONTU]. Odesa: ONTU [in Ukrainian].

Kyrychuk, O. V. (1994). Mentality: essence, functions, genesis. Proceedings of the International scientific and practical conference *Mentality. Spirituality. Self-development of personality (Ukraine, Lutsk, June 18–23, 1994)*, pp. 7–11. Kyiv; Lutsk [in Ukrainian].

Pylypiv, O. Z. (2015). Organization of the educational process in the primary level of private Catholic schools. Proceedings of the internet scientific and practical conference *Trendy ta perspektyvy rozvytku nauky ta osvity u konteksti hlobalizatsii (Ukraine, Pereiaslav-Khmelnyskyi, February 21–22, 2015)*. Issue 1, pp. 252–255. Pereiaslav-Khmelnyskyi [in Ukrainian].

2. Рекомендований обсяг основного тексту статті (без анотацій, списку використаних джерел і додатків) не має перевищувати 60 тис. знаків з пробілами (1,5 авт. арк.).
3. Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word без колонтитулів шрифтом Times New Roman, 14 кеглем з міжрядковим інтервалом 1,5; поля звичайні: верхнє – 2 см, лівє – 3 см, правє – 1,5 см; абзацний відступ – 1,25 см. Нумерація сторінок – низу праворуч.
4. Посилання на джерела подаються послідовно (від першого до останнього) у квадратних дужках, де вказується номер джерела зі списку літератури, складеного в такій само послідовності, та за потреби сторінка (наприклад: [7, с. 11], [7, с. 11; 8, с. 22; 9, с. 109–112]). Нумерація посилань у тексті статті обов’язково відповідає послідовності в списку використаних джерел. Виноски та примітки оформлюються посторінково, автоматично у Microsoft Word. Бібліографічні описи в них відповідають ДСТУ 8302-2015.

5. Ілюстративний матеріал повинен відповідати таким вимогам:

- кожна ілюстрація має подаватися **окремим файлом**, збереженим у тій програмі, у якій її було створено, наприклад: у Microsoft Word – псевдографіка, зокрема схеми; Microsoft Graph – графіки; Microsoft Excel – графіки або діаграми; Photoshop – фото, інша растрова графіка; Illustrator – будь-яка векторна графіка, у т. ч. логотипи, та **обов'язково** забезпечувати можливість її редагування в цих програмах;
- елементи ілюстрацій, що виконані в Microsoft Word, мають бути згруповані;
- написи на рисунках, легенди до них, підтекстівки подаються мовою статті;
- усі таблиці мають бути створені в програмі Microsoft Word;
- усі без винятку ілюстрації мають бути чорно-білими;
- рисунки й таблиці обов'язково мають бути прив'язані до тексту посиланнями, наприклад: (рис. 2), (табл. 3);

формули виконуються в редакторі Microsoft Equation або створені в Illustrator;

- допускається подання сканованих ілюстрацій за домовленістю з редакцією;
  - ілюстрації, запозичені з інтернету, обов'язково мають містити вказівку на джерело та бути перекладені (за потреби). Запозичені з інтернету й перекладені, перебудовані, доповнені ілюстрації також мають обов'язково містити посилання на джерело. Запозичення мають відповідати законодавству України про авторське та суміжні права.
6. Відповідальність за достовірність наведених фактів та даних, обґрунтованість зроблених висновків і рекомендацій покладається на автора (авторів) статті. У випадках виявлення академічної недобросовісності (плагіату) відповідальність несе автор (автори) наданих матеріалів.
7. Текст статті, завізований автором (авторами) (в електронній версії – підпис сканований або електронний цифровий), надсилається електронною поштою на адресу: ***publish@niss.gov.ua***. Назва файлу, що надсилається, подається англійською мовою.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК
